

PRZEWODNIK ROWEROWY

- 8 atrakcyjnych tras
- prawie 300 kilometrów
- nie wymaga dodatkowej mapy

A large group of cyclists of various ages and genders are riding along a dirt path in a forest. The path is flanked by tall, thin trees and green grass. The cyclists are wearing various types of cycling gear, including helmets, jerseys, and backpacks. The scene is bright and sunny, suggesting a pleasant day for a ride.

po okolicach
GRUDZIĄDZA

Miejszem wyjątkowym w województwie kujawsko-pomorskim jest Ziemia Grudziądzka. Okolice Grudziądza jest bogata w lasy i urokliwe jeziora. Nie brakuje tu miejsc dzikich, nieskażonych ręką człowieka. Do nich zalicza się głównie Dolina Dolnej Wisły, obfitująca w rzadkie gatunki roślin i zwierząt. Wisłę szczególnie upatrzyły sobie ptaki, wykorzystując jej dolinę jako korytarz tranzytowy pomiędzy południem i północą Europy. Mnóstwo tu pagórków, dolin i wąwozów, co łącznie czyni krajobraz jednym z piękniejszych w Polsce.

Grudziądz zachwyca monumentalnymi, gotyckimi spichrzami, tworzącymi jedyną w swoim rodzaju panoramę. Miasto ze swoim pierścieniem obronnym jest gratką dla amatorów budownictwa fortyfikacyjnego. Szczególne miejsce zajmuje w nim cytadela z systemem kilkunastu tysięcy metrów podziemnych korytarzy, pełnych nietoperzy i legend o zakopanych skarbach...

Na wyciągnięcie ręki od Grudziądza znajdują się perełki architektury gotyckiej, takie jak ruiny zamków w Radzynie Chełmińskim, Pokrzywnie, Rogóźnie czy Świeciu. Malownicze wsie, położone w dolinie Wisły, zachwycają drewnianymi chatami menonitów – przybyszów z Fryzji. Okoliczne wsie cechują także małe kościółki gotyckie oraz przepiękne ewangelickie kościoły neogotyckie i neoromańskie.

Niniejszy przewodnik rowerowy po okolicach Grudziądza ma Państwu pomóc w podjęciu decyzji o przyjeździe do Grudziądza. Zaproponowane przez nas trasy pomogą zobaczyć znaczną część najpiękniejszych miejsc tej części Polski. Zatem do zobaczenia na trasie!

Grudziądz w sieci

www.grudziadz.pl

www.it.gdz.pl

www.roverowy-grudziadz.eu

www.wirtualneszlaki.pl

www.visitkujawsko-pomorskie.pl

SPIS TREŚCI

- TRASA 1** **3**
GRUDZIĄDZ – PIENKI KRÓLEWSKIE – SZYNYCH – SOSNÓWKA – PODWIESK – WIELKIE ŁUNAWY – GOGOLIN – GRUDZIĄDZ
Malownicza trasa Doliną Dolnej Wisły, pełna chat mennonickich, zabytkowych kościołków i pięknych widoków.
Długość trasy ok. 30 km
- TRASA 2** **7**
GRUDZIĄDZ – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – MOKRE – ZAKURZEWO – BIAŁOCHOWO – KLÓDKA – GRUDZIĄDZ
Wiejskie dworki, przydrożne kapliczki i kościoły dwóch religii – to największe atrakcje tej trasy.
Długość trasy ok. 40 km
- TRASA 3** **14**
GRUDZIĄDZ – WIELKI LUBIEŃ – MĄTAWY – NOWE – WIELKI KOMÓRSK – WIELKI LUBIEŃ – GRUDZIĄDZ
Niewątpliwą atrakcją tej trasy są liczne domy osadników holenderskich oraz krzyżacka spuścizna w Nowem nad Wisłą.
Długość trasy opcjonalnie 45-48 km
- TRASA 4** **23**
GRUDZIĄDZ – TURZNICE – DĘBIENIEC – SKARSZEWO – POKRZYWNO – WĘGROWO – GRUDZIĄDZ
Na trasie tej wycieczki napotkamy wiejskie domki z czerwonej cegły – pozostałość po niemieckich gospodarzach, ich kościoły oraz dwór polskich szlachciców. Przez fantastyczny wąwóz dotrzemy do malowniczych ruin zamku krzyżackiego.
Długość trasy ok. 30 km
- TRASA 5** **29**
GRUDZIĄDZ – WIELKIE ŁNISKA – NICWAŁD – ANNOWO – MEŁNO – GRUTA – NICWAŁD – GRUDZIĄDZ
Krajobraz polodowcowy z parórkami i licznymi małymi jeziorami, przydrożne kapliczki o patriotycznej wymowie, dworki ze starymi parkami oraz majątek dziedziców Bielerów.
Długość trasy ok. 41 km
- TRASA 6** **37**
GRUDZIĄDZ – CYTADELA – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – GRUDZIĄDZ
Na trasie tej wycieczki napotkamy na wiele obiektów militarnych, tworzących Twierdzę Grudziądz. Budowle sztuki fortyfikacyjnej pochodzą z różnych okresów historycznych.
Długość trasy ok. 44 km
- TRASA 7** **49**
GRUDZIĄDZ – MNISZEK – DASZKOWO – TURZNICE – PIASKI – GRUDZIĄDZ
Malownicza przyrodniczo trasa prowadzi do nieczynnego młyna wodnego legendarnego młynarza Grzesia, ukrytego w leśnych gęstwinach.
Długość trasy ok. 18 km
- TRASA 8** **52**
GRUDZIĄDZ – WIELKI LUBIEŃ – MĄTAWY – NOWE – WIELKI KOMÓRSK – WIELKI LUBIEŃ – GRUDZIĄDZ
Wystarczy przejechać kilka kilometrów po drugiej stronie Wisły, by znaleźć się w Borach Tucholskich, na skraju których ukryte są okazałe dwory i pałace.
Długość trasy ok. 44 km
- INFORMATOR TURYSTYCZNY** **59**

Przewodnik rowerowy po okolicach Grudziądz

Wydanie czwarte, poprawione

Opracowanie:

Miejski Punkt Informacji Turystycznej

ul. Rynek 3-5, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-123-18

it@gdz.pl, www.it.gdz.pl

Wydawca:

Miejski Ośrodek Rekreacji i Wypoczynku

ul. Za Basenem 2, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-256-54

Redakcja:

Michał Czepek, Magdalena Brudniewicz, Piotr Łukiewski,

Marcin Ściborowski, Alina Borowska, Piotr Mroziński,

Przemysław Wierzchowski

Fotografie:

Michał Czepek, Marcin Ściborowski, Robert Panczerzyński

Skład i przygotowanie do druku:

Codesign

www.codesign.pl

Druk:

Drukarnia Księży Werbistów w Górnej Grupie

www.drukarnia-svd.com.pl

Nakład: 4.000 egz.

ISBN: 978-83-926242-9-5

Grudziądz, 2012

Malownicza trasa Doliną Dolnej Wisły, pełna chat mennonickich, zabytkowych kościółków i pięknych widoków

0,00 KM START – Rondo im. Romana Dmowskiego; udajemy się ścieżką rowerową wzdłuż Sosy Toruńskiej. Po drodze mijamy największe grudziądzkie zakłady produkcyjne. Ścieżka rowerowa kończy się przy osiedlu Mniszek. Po prawej mijamy Zajazd Ułański – dawniej ostatnią karczmę przed miastem, przy której mieściła się pocztowa stacja dylizansowa.

3,25 KM Mostek przez rzekę Rudniczanke.

3,45 KM Skrzyżowanie drogi krajowej nr 55 z drogą wojewódzką do Chełmna. Przy skrzyżowaniu obelisk z 1962 roku ku czci poległych żołnierzy radzieckich w walkach o Grudziądz w 1945 roku. Obok cmentarza kapliczka Matki Boskiej. 100 m od skrzyżowania, przy drodze do Stolna, wznosi się neogotycki kościół pw. św. Andrzeja Boboli z 1911 roku, pierwotnie należący do tutejszej gminy ewangelickiej. Obecnie stanowi samodzielną parafię Pieńki Królewskie. Na skrzyżowaniu skręcamy w prawo.

4,37 KM Skrzyżowanie dróg do Chełmna przez Wielkie Łunawy i Podwiesk. Skręcamy w prawo.

5,70 KM Po lewej stronie mijamy drewnianą, otynkowaną chatę mennonicką o konstrukcji zrębowej z I połowy XIX. Chałupa parterowa, częściowo podpiwniczona, na podmurówce z kamienia polnego. Część mieszkalna dwutraktowa z sienią na przestrzał. Okna w obramieniach ze

szczykami i okiennicami, dach pokryty eternitem. Od południa przez wykruszony tynk widać konstrukcję z bali drewnianych.

6,33 KM Przejeżdżamy przez strugę Kanał Główny, która odwadnia pola już od Chełmna.

7,95 KM Szynych – wieś wzmiankowana już w XIV wieku, w I połowie XVII wieku zasiedlona przez osadników holenderskich (menonitów). Skręcamy w lewo szutrową drogą do kościoła.

8,10 KM Pierwsza świątynia w Szynychu powstała już w średniowieczu – była to drewniana kaplica wzniesiona ok.1340 roku. W miejscu kaplicy w 1550 roku zbudowano późnogotycki kościółek, wielokrotnie rozbudowywany. Niestety, w trakcie wojen szwedzkich został zupełnie zniszczony. Obecny kościół barokowy

wybudowano w 1742 roku staraniem Rady Miejskiej Chełmna i biskupa Andrzeja Załuskiego. Fakt ten upamiętnia płyta z herbem Chełmna – dziewięcioma wzgórzami i krzyżem, zamieszczona nad wejściem do kościoła. W kościele bogate drewniane wyposażenie. Na uwagę zasługuje dekoracja sklepień z 1764 roku, wykonana przez Krzysztofa Chamskiego, ufundowana przez mieszczan chełmińskich. W prezbiterium scena adoracji Trójcy Świętej przez chór świętych, zaś w nawie głównej personifikacja wiary i symboliczne przedstawienie niebezpieczeństw morskich. Ołtarz główny i boczne rokokowe. W ołtarzu głównym obraz św. Mikołaja ze srebrną infulą, pastorałem i księgą, w górnej części grupa Trójcy Świętej. W kruchcie w posadzce znajduje się marmurowe epitafium ks. Jana Cielickowskiego, dziekana grudziądzkiego i fundatora wyposażenia kościoła. Z kościoła wracamy do drogi głównej i skręcamy w lewo.

11,37 KM Wieś Brankówka – znana od XVII wieku, kiedy osiedlili się tu mennonici. Po lewej stronie mijamy drewnianą chatę mennonicką z 1816 roku, usytuowaną kalenicowo (wzdłuż ulicy). Chałupa o konstrukcji zrębowej, dwutraktowa na rzucie wydłużonego prostokąta. Naroża ujęte ozdobnymi deskami imitującymi pilastry. Okna w obramieniach listwowych ze szczycikami i okiennicami. Dach siodłowy, pierwotnie kryty strzechą, obecnie eternitem. Korzystając z gościnności gospodarzy, warto zobaczyć oryginalne wyposażenie chaty – szafy ścienne z XIX wieku, malowaną skrzynię posagową i inne przedmioty.

11,55 KM Po lewej stronie mijamy przydrożną kapliczkę.

12,95 KM Wjeżdżamy w granice powiatu chełmińskiego.

13,90 KM Tuż po wjeździe do wsi Podwiesk skręcamy w lewo w kierunku Wielkich Łunaw.

14,90 KM Ponownie przejeżdżamy nad meandrującym w tym miejscu Kanałem Głównym.

16,45 KM Dojeżdżamy do drogi Chełmno – Pieńki Królewskie w Wielkich Łunawach. Po prawej stronie drewniana chałupa mennonicka, obecnie niezamieszкана. Chata o konstrukcji zrębowej ze zrębem na rybi ogon, z dachem siodłowym. Chałupa w posuniętej ruinie.

16,65 KM Po prawej stronie kościół neoromański pw. N.M.P. w Wielkich Łunawach, zbudowany w 1855 roku. Od 1946 roku kościół katolicki parafii w Chełmnie. Parafia w Wielkich Łunawach powstała dopiero w roku 1973. Do tego czasu kościół znajdował się pod opieką księży z Chełmna i Wabcza. Przy kościele znajduje się piękna zabytkowa plebania z 1880 roku.

17,25 KM Po prawej stronie krzyż i obelisk poświęcony okolicznym mieszkańcom pomordowanym przez hitlerowców w 1939 roku.

TRASA 1

GRUDZIĄDZ – PIENKI KRÓLEWSKIE – SZYNYCH – SOSNÓWKA – PODWIESK – WIELKIE ŁUNAWY – GOGOLIN – GRUDZIĄDZ

18,20 KM Stromy podjazd pod krawędź wysoczyzny Chełmińskiej.

19,40 KM Wieś Gogolin. Punkt kulminacyjny i widokowy na Dolinę Dolnej Wisły, a w szczególności na Kotlinę Grudziądzką. W dole charakterystyczny dla osadników holenderskich, szachulcowy układ pastwisk i pól uprawnych, poprzedzielanych wierzbami.

Ze względu na wyjątkową panoramę miejsce to często było odwiedzane przez licznych królów. Z punktu widokowego widać pasowy układ pól, poprzedzielanych wierzbami.

19,80 KM Po lewej stronie mijamy kapliczkę. Na wprost widok

na Grudziądz – na pierwszym planie osiedla Rządź i górujący Strzemięcín.

Stromy zjazd z wysoczyzny. **23,00 KM** W Sztynwagu po lewej stronie mijamy drewnianą chatę mennonicką o konstrukcji zrębowej z około 1800 roku. Chałupa parterowa, z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczona, na podmu-

rówce z kamienia polnego. Część mieszkalna dwutraktowa z sienią na przestrzał. Okna w obramieniach ze szczykami i okiennicami, dach pokryty częściowo eternitem, częściowo strzechą.

Nieco w oddali, po lewej stronie, widać współczesną kaplicę pw. Matki Bożej Różańcowej, należącej do parafii w Szynychu.

23,40 KM Skrzyżowanie z dojazdem do drogi krajowej nr 55. Jedziemy prosto.

25,05 KM Skrzyżowanie dróg do Chełmna przez Wielkie Łunawy i Podwiesk. Skręcamy w prawo.

26,15 KM Dojeżdżamy do drogi krajowej nr 55 ze Stolna do Grudziądza. Skręcamy w lewo i wjeżdżamy na ścieżkę rowerową.

26,35 KM Przejeżdżamy przez mostek na rzece Rudniczance. Jedziemy ścieżką rowerową wzdłuż Szosy Toruńskiej.

29,60 KM Rondo im. Roman Dmowskiego.

KONIEC WYCIECZKI

Wiejskie dworki, przydrożne kapliczki i kościoły dwóch religii – to największe atrakcje tej trasy

0,00 KM START – skrzyżowanie ulic: Legionów, Karabinierów, Paderewskiego i Poniatowskiego. Jedziemy w kierunku Nowej Wsi ulicą Poniatowskiego.

0,65 KM Po lewej mijamy cmentarz katolicki założony w 1935 roku, należący do parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Tarpnie. Obecnie pochówki odbywają się wyłącznie do istniejących grobów. Wśród zmarłych pochowanych tutaj spoczywają m.in. kupiecka rodzina Bonów – znanych działaczy narodowych, Antoni Kruszelnicki – ppłk WP i urzędnik miejski oraz Paweł Osiński – nauczyciel i działacz śpiewaczy.

1,40 KM Skrzyżowanie ulic: Kościuszki i Grudziądzkiej – skręcamy w prawo.

2,21 KM Po lewej stronie mijamy dworek w Nowej Wsi. Dom w stylu posiadłości szlacheckiej z XIX wieku. Pierwotnie w stylu neobarokowym, o czym świadczą gzymsiki i przedproże, silnie zmieniony w latach 50-tych XX wieku.

2,81 KM Skrzyżowanie tuż przed stromym zjazdem w dół – skręcamy w lewo, w szutrową drogę do Parsk.

3,20 KM Po lewej stronie mijamy lokalne centrum kontroli ruchu lotniczego – jeden z 17 radarów nawigacyjnych. Nad nami przebiega największy w Polsce korytarz ruchu lotniczego.

4,03 KM Z prawej strony mijamy schron małego fortu piechoty Dzieła Parski, zbudowany w latach 1900-02, jako północne umocnienie zewnętrznego pasa obrony Twierdzy Grudziądz. Fort jest zamknięty, ale bardzo dobrze zachowany. Strop żelbetonowy ma grubość 1,75 m. Ściany zewnętrzne udekorowane bonionowaniem, nad drzwiami i oknami w formie wachlarza. Za fortem jeżdżamy w dół piaszczystą drogą.

TRASA 2

GRUDZIĄDZ – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – MOKRE – ZAKURZEWO – BIAŁOCHOWO – KŁÓDKA – GRUDZIĄDZ

na skraju wsi, na stromym brzegu Wisły. Po zjeździe do drogi asfaltowej skręcamy w prawo. Jedziemy prosto.

Oczyszczalnia mechaniczno-biologiczna została uruchomiona w 2002 roku. Maksymalna wydajność oczyszczania to 26 tys. m³ ścieków w ciągu doby. Oczyszczalnia produkuje na własne potrzeby prąd i ciepło, uzyskane w trakcie procesu fermentacji osadów. Wracamy do drogi głównej i skręcamy w lewo, do Świerkocina.

8,33 KM Dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą krajową nr 55 Grudziądz – Kwidzyn w Świerkocinie. Skręcamy w lewo w drogę główną. Do dyspozycji mniej wprawionych rowerzystów po

4,68 KM Skrzyżowanie dróg leśnych. Punkt widokowy na dolinę Osy oraz na Góry Łosiowe. Skręcamy w lewo.

4,95 KM Parski – wieś założona przez osadników holenderskich w 1618 roku. Niestety, do dziś przetrwała tylko jedna chałupa menonicka, drewniana, obłożona gliną, położona

6,45 KM Skrzyżowanie dróg do Świerkocina i Nowej Wsi. Skręcamy w lewo, do oczyszczalni.

6,61 KM Oczyszczalnia ścieków dla Grudziądza i okolicznych gmin. Oczyszczalnia mechaniczno-biologiczna została uruchomiona w 2002 roku. Maksymalna wy-

dajność oczyszczania to 26 tys. m³ ścieków w ciągu doby. Oczyszczalnia produkuje na własne potrzeby prąd i ciepło, uzyskane w trakcie procesu fermentacji osadów. Wracamy do drogi głównej i skręcamy w lewo, do Świerkocina.

8,33 KM Dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą krajową nr 55 Grudziądz – Kwidzyn w Świerkocinie. Skręcamy w lewo w drogę główną. Do dyspozycji mniej wprawionych rowerzystów po prawej stronie drogi jest pobocze z kamienia drogowego.

9,14 KM Most na rzece Osie. Rzeka ma długość 96,2 km i wypływa z jeziora o tej samej nazwie, położonego na północ od Iławy. Osa uchodzi do Wisły w Zakurzewie, jednak wcześniej – we wsi Kłódka – oddaje część swych wód do kanału Trynka.

TRASA 2

GRUDZIĄDZ – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – MOKRE – ZAKURZEWO – BIAŁOCHOWO – KŁÓDKA – GRUDZIĄDZ

9,68 KM Dojeżdżamy do wsi Mokre – skrzyżowanie drogi krajowej nr 55 z drogami do Zakurzewa i Lisich Kątów. Po lewej stronie przy skrzyżowaniu stoi pomnik. Skręcamy w lewo, w kierunku Zakurzewa.

9,93 KM Skręcamy w prawo w wewnętrzną uliczkę, aby dojechać do kościoła.

10,38 KM Poewangelicki kościół neogotycki z 1895 roku, obecnie pw. Bożego Miłosierdzia. W latach powojennych kościół był użytkowany jako magazyn, wtedy też uległ dewastacji. Od 1990 roku jest filią kościoła parafialnego w Mokrem. Wracamy do drogi głównej i skręcamy w prawo.

12,12 KM Po lewej cmentarz poewangelicki, obecnie nieczynny. Zachowały się nieliczne nagrobki

z inskrypcjami w języku niemieckim oraz okazały biały grobowiec.

12,50 KM Dwór z początku XIX wieku w stylu klasycystycznym, dziewięcioosiowy. Fronton zdobiony pilastrami korynckimi. Przedproże pokryte zadaszaniem drewnianym, z późniejszego okresu, bogato zdobione elementami w stylu ludowym. Dach dawniej kryty dachówką, obecnie eternitem. Budynek piękny, ale bardzo zaniedbany.

13,50 KM Skrzyżowanie dróg do Zakurzewa i Wielkiego Welcza. Pośrodku kapliczka z figurką Matki Boskiej. Skręcamy w lewo.

15,41 KM Wieś Zakurzewo. Znajdujemy się u podnóża Gór Łosiowych. Droga skręca ostrym łukiem w prawo.

15,50 KM W lewo odchodzi piaszczysta droga na Góry Łosiowe. Wytrwałym proponujemy podjazd na jej szczyt. Trudy zostaną wynagrodzone przepięknym widokiem na dolinę Wisły i Kotlinę Grudziądzką.

Łosiowe Góry wznoszą się na wysokość 88 m n.p.m. i są kępą wysoczyznową, która powstała w czasie ustępowania ostatniego zlodowacenia, ok. 12 tys. lat temu. Kępa jest niemal cała zalesiona. Przy dobrej przezroczystości powietrza widać stąd nie tylko Grudziądz czy Nowe, ale także Kwidzyn. Warto pamiętać, że w 1628 roku wojska szwedzkie pod dowództwem króla Gustawa II Adolfa rozłożyły w tym miejscu swój obóz przez dwukrotnym atakiem na Grudziądz.

Wracamy do drogi asfaltowej, aby kontynuować naszą podróż. Rozpoczyna się dość stromy podjazd.

16,26 KM Skrzyżowanie dróg do Mokrego i do wysypiska śmieci, skręcamy w prawo.

17,32 KM Dojeżdżamy do skrzyżowania dróg do Mokrego i Wielkiego Węłcza. Po lewej stronie na pagórku znajduje się stary, drewniany krzyż. Jedziemy prosto.

Kilkadziesiąt metrów dalej, po lewej stronie, znajduje się wyjątkowy pomnik przyrody – nisza źródłiskowa. Kontynuujemy jazdę. Tuż po wjeździe do wsi Mokre po lewej stronie mijamy wejście na ścieżkę przyrodniczo-dydaktyczną, opartą na jednym z 87 występujących w Polsce stanowisk dokumentacyjnych. Na powierzchni 93,52 ha chroni się unikatowy fragment wysoczyzny morenowej ze strefą zboczową Basenu Grudziądzkiego,

z licznymi niszami źródłiskowymi, wąwozami i pomnikową wychodnią zlepieńca plejstoceniowego.

21,25 KM Skręcamy w prawo w szutrową drogę do kościoła parafialnego w Mokrem. Kościół ten, wybudowany na początku XIV wieku w stylu gotyckim, nosi wezwanie Wniebowzięcia Najświętszej

TRASA 2

GRUDZIĄDZ – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – MOKRE – ZAKURZEWO – BIAŁOCHOWO – KŁÓDKA – GRUDZIĄDZ

Marii Panny. Wnętrze salowe, z zakrystią od północy i kruchtą od południa. Wieża w zachodniej części kościoła, trójkondygnacyjna, z ostatnią kondygnacją dobudowaną w połowie XVII wieku.

Ołtarz główny wczesnobarokowy z 1641 roku z obrazem koronacji NMP w srebrnej sukience trybowanej i grawerowanej, zasuwany obrazem Świętej Rodziny. W predelli ołtarza znajduje się obraz Ostatniej Wieczerzy. Ołtarz boczny regencyjny z połowy XVIII wieku

z obrazem NMP Stella Maris, pochodzi z kościoła jezuickiego w Grudziądzu. Na uwagę zasługuje piękna, renesansowa ambona z ok.1650 roku, ufundowana przez chłopów z Zakurzewa.

Wśród zabytkowego wyposażenia kościoła warta uwagi jest także granitowa kropielnica z przełomu XIII i XIV wieku oraz gotycka rzeźba św. Anny z Marią na kolanach.

Kościół od XVIII wieku jest miejscem kultu Matki Boskiej Mokrzańskiej.

Corocznie w czasie odpustu do patronki kościoła przybywa rzesza pielgrzymów, również pieszych z Grudziądza.

Warto poprosić tutejszego proboszcza o otwarcie muzeum, które mieści się w dawnej organistowce. Jest to filia Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie i przedstawia bogate zbiory naczyń liturgicznych, mszałów, ornatów i rzeźb z tego terenu.

21,90 KM Ponownie dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą krajową nr 55. Po lewej stronie wznosi się pomnik ku czci pomordowanych przez hitlerow-

TRASA 2

GRUDZIĄDZ – NOWA WIEŚ – PARSKI – ŚWIERKOCIN – MOKRE – ZAKURZEWO – BIAŁOCHOWO – KŁÓDKA – GRUDZIĄDZ

na miejscu poprzedniego, w którym gościli m.in. król pruski Fryderyk Wilhelm III z małżonką oraz napoleoński generał Rouyer. Obecnie w pałacu mieści się dom dziecka.

Mijając pałac, jedziemy dalej.

ców mieszkańców Mokrego, Białochowa i okolicznych miejscowości. Przejedźdźmy przez skrzyżowanie prosto. Zaczyna się stromy ale bardzo malowniczy podjazd.

23,72 KM Wieś Białochowo. Po prawej stronie mijamy klasycystyczny pałac, wzniesiony w połowie XIX wieku przez rodzinę Falkenhaynow,

24,35 KM Na skrzyżowaniu skręcamy w prawo ku miejscowości Kłódka. Droga nieco uciążliwa, brukowana. Polecamy jechać piaszczystym poboczem.

24,53 KM Punkt widokowy na Grudziądz. W oddali widać grudziądzkie osiedla Strzemięcin i Rządź.

27,43 KM Skrzyżowanie z drogą do Lisich Kątów. Skręcamy w prawo.

28,27 KM Po prawej stronie mijamy budynki Aeroklubu Grudziądzkiego. Za głównym budynkiem, asfaltową drogą dojeżdżamy do płyty lotniska. W słoneczne dni można tu podziwiać liczne szybowce, których właściciele, ze względu na wybitnie

sprzyjające warunki, przyjeżdżają tu z Trójmiasta, Iławy a nawet z okolic Warszawy. Powracamy do drogi na Kłódkę.

29,50 KM Ponownie jesteśmy na skrzyżowaniu dróg Białochowo – Kłódka – Lisie Kąty; skręcamy w prawo.

30,67 KM Przejedźdźmy przez wiadukt kolejowy nad linią

z Grudziądza do Malborka. Linię tę oddano do użytku w roku 1883, 5 lat po wybudowaniu mostu kolejowego w Grudziądzu.

31,47 KM W miejscowości Kłódka dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą krajową na 16, łączącą Grudziądz z Augustowem. Skręcamy w prawo w drogę główną.

Do osobliwości turystycznych Kłódki należy niewątpliwie Kanał Trynka, który bierze tu swój początek z rzeki Osy. Kanał o długości 12 km wpada do jeziora Tarpno, by następnie przepłynąć przez centrum Grudziądza i ujść do Wisły koło Bramy Wodnej. Kanał wybudowano w 1552 roku w celu dostarczenia mieszkańcom Grudziądza wody pitnej i wody do napełnienia fosi miejskiej. Jak głosi legenda, przebieg kanału miał wytyczyć sam Mikołaj Kopernik, który wiedząc o kłopotach grudziądzan z zaopatrzeniem w wodę, podczas sejmiku Prus Królewskich w 1522 roku miał wskazać na mapie możliwie najdogodniejszą drogę do przekopania na potrzeby dostarczenia wód Osy do miasta. Trynka będzie nam towarzyszyła przez najbliższy czas z lewej strony drogi krajowej.

31,72 KM Drugi raz w trakcie wycieczki przejeżdżamy przez most na rzece Osie.

32,92 KM Przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i wjeżdżamy na ścieżkę rowerową, biegnącą wzdłuż ul. Paderewskiego.

35,43 KM Zjeżdżamy ze ścieżki rowerowej w lewo, w ul. Lipową. Po drodze mijamy jedną z największych szkół średnich o profilu rolniczym.

36,53 KM Skręcamy w prawo w Aleję Trynkową, ciągnącą się wzdłuż malowniczego kanału Trynka.

38,04 KM Skręcamy w lewo na mostek przez Trynkę. Za mostkiem w prawo, wąską ścieżką wzdłuż kanału.

39,00 KM Zbliżyliśmy się do ul. Paderewskiego, jednak mijamy po prawej mostek przez Trynkę i jedziemy alejką z kostki polbrukowej ku ul. Karabinierów.

39,40 KM Ulica Karabinierów, na której wznoszą się monumentalne gmachy Centrum Wyszkoenia Żandarmerii, działającej w dwudziestoleciu międzywojennym. Obecnie mieszczą się tu mieszkania komunalne.

KONIEC WYCIEZKI

Niewątpliwą atrakcją tej trasy są liczne domy osadników holenderskich oraz krzyżacka spuścizna w Nowem nad Wisłą

0,00 KM START Skrzyżowanie ulic Gdyńskiej i Portowej przed mostem.

0,10 KM Most im. Bronisława Malinowskiego, tragicznie zmarłego w wypadku samochodowym właśnie na tym moście w dniu 27 września 1981 roku. Krzyż na lewej barierce pośrodku mostu upamiętnia to tragiczne wydarzenie.

Most grudziądzki jest najstarszym po tczewskim mostem drogowym na Wiśle. Oddany do użytku w 1879 roku, zniszczony dwukrotnie w czasie II wojny światowej, odbudowany w 1950 roku. Składa się z 11 przęseł, z czego 4 znajdują się bezpośrednio nad nurtem Wisły i łącznie mierzy 1098 metrów. Grudziądzki most należy do wąskich – szerokość wynosi zaledwie 14,6 m.

1,30 KM Za postem skręcamy w prawo w brukowaną drogę. Po jej prawej stronie znajduje się ziemna ścieżka, którą gorąco polecamy.

1,67 KM Skrzyżowanie dróg do Sartowic, Nowego i Grudziądza, jedziemy prosto.

2,27 KM Po lewej stronie mijamy Białą Karczmę, która dawniej była miejscem ostatniego przed Grudziądzem postoju dla podróżnych. Na wysokości karczmy znajdował się prom przewożący przez Wisłę pasażerów i towary. Najlepsze lata karczma przeżywała w okresie międzywojennym, kiedy ówczesny właściciel w podwórzu budynku założył mini zoo, przyciągające rzesze grudziądzan na ten brzeg Wisły. Wiosną 1939 roku odbył się tutaj Zjazd Ziomkostwa Niemieckiego na Pomorzu, o wybitnie antypolskim charakterze. To wydarzenie wzbudziło wiele kontrowersji wśród lokalnej społeczności polskiej, która wniosła protest w tej sprawie do konsula Niemiec. W odwecie już w pierwszych dniach wojny wszyscy sygnatariusze skargi zostali aresztowani i rozstrzelani w zwirowni w Mniszku k. Górnej Grupy.

2,73 KM Po lewej mijamy kolejną, Czerwoną Karczmę, która pełniła podobne funkcje do nieodległej, Białej Karczmy.

2,90 KM Skręcamy w lewo, przed przystankiem autobusowym, w wewnętrzną drogę wsi Dragacz.

3,27 KM Po prawej stronie menonicka chałupa, służąca za wiejską szkołę. Obecnie mieści się tu filia biblioteki, częściowo budynek jest zamieszkały.

Budynek pięcioosiowy, drewniany o konstrukcji szkieletowej, z użytkowym poddaszem, kryty dachówką ceramiczną. Obok domu znajduje się mocno zdewastowany cmentarz menonicki.

Wracamy do chałupy i za nią skręcamy w lewo, szutrową drogą do drogi asfaltowej. Po lewej stronie mijamy niską pomenonicką chałupę drewnianą, w której deski okryto słomą i otynkowano.

3,47 KM Dojechaliśmy do drogi głównej i skręcamy w lewo, w stronę Wielkiego Lubienia.

4,93 KM Łuk głównej drogi w lewo, na którym skręcamy w prawo, w kierunku wału wiślanego. Po prawej stronie, w gęstwinie drzew owocowych, znajduje się lubieńska środkowa luneta krzyżowa, stanowiąca integralną część Twierdzy Grudziądz.

Pośrodku umocnień ziemnych lunety dziś stoi dom jednorodzinny. Wjeżdżamy na wał.

5,36 KM Przeciwpowodziowy wał ziemny w Wielkim Lubieniu. Wał pierwotnie usypany przez osadników holenderskich. Na przełomie XIX i XX wieku znacznie podwyższony i poszerzony, ma obecnie 10 m wysokości i 4 m szerokości w koronie. Z wału roztacza się piękny widok na cytadelę grudziądzką, przede wszystkim na Wielki Magazyn o długości ok. 500 m.

Zjazd do Wisły prowadził dawniej do stałej przeprawy statkiem przez Wisłę do Grudziądza. Wracamy do drogi głównej.

5,78 KM Wróciliśmy do drogi głównej i skręcamy w prawo.

6,05 KM Skrzyżowanie dróg do Nowego i Fletnowa przy drodze krajowej nr 1. Po lewej stronie skrzyżowania wznosi się klasycystyczny dwór z drugiej połowy XIX wieku. Dwór murowany, dwupiętrowy, pięcioosiowy, w osi środkowej znajduje się wejście przez dobudowany w latach późniejszych przedsionek. Dworek zwieńczony arkadami okalającymi taras na drugiej kondygnacji. Dach kryty dachówką ceramiczną. Skręcamy w prawo.

6,15 KM Kościół pod wezwaniem św. Jakuba w Wielkim Lubieniu. Pierwszy kościół drewniany wybudowany był przed 1398 rokiem. W okresie napływu osadników hollenderskich w połowie XVI wieku, kościół czasowo zajęty był przez gminę menonicką. Obecna świątynia wybudowana została w około 1680

roku. Murowana z cegły, otynkowana, posiada pierwotne cechy stylowe gotyku. Zachowane przypory i okna ostrołukowe. Ołtarz główny barokowy z połowy wieku XVIII, pochodzący z katedry w Pelplinie, z rzeźbami świętych: Piotra i Pawła. Kościół bardzo często był niszczone przez wylewającą tu Wisłę. Warto zwrócić uwagę na tabliczkę umieszczoną na prawej ścianie wewnątrz kościoła, ok. 3 metrów ponad posadzką, upamiętniającą stan wód Wisły w czasie powodzi tysiąclecia w marcu 1855 roku.

7,10 KM Skrzyżowanie dróg do Nowego i Wielkiego Komórska. Jedziemy prosto. Po lewej stronie za skrzyżowaniem wznosi się wielka chałupa menonicka, której przyjrzymy się w drodze powrotnej. 150 metrów dalej, po prawej stronie drogi, kolejna chata pohollenderska, z charakterystycznymi oknami w obramieniach z malowanych na zielono ozdobnych desek. Na przedłużeniu chałupy murowane pomieszczenia gospodarskie, całość kryta jednym dwuspadowym dachem z eternitu.

9,59 KM Po lewej stronie mijamy dworek klasycystyczny z początku XIX wieku. Dwór siedmioosiowy, dwukondygnacyjny, na wysokich piwnicach, murowany. Ściany otynkowane, zdobione boniowaniem. Okna w obramieniach ozdobnych, zakończone trójkątnymi szczytami. Na pierwszej kondygnacji dawniej istniał taras, widoczne są ślady zadaszenia przedproża, prawdopodobnie o konstrukcji drewnianej. Na drugiej kondygnacji po obu stronach budynku znajdowały się pomieszczenia dla służby. Ogólny rys budynku rzadko spotykany na terenach wiej-

skich, projekt zapewne wykonał architekt kamienic miejskich, jakie zobaczyć możemy np. w Radzynie Chełmińskim czy w Mniszku.

Po prawej stronie nieczynny cmentarz menonicki z nagrobkami z inskrypcjami wskazującymi na pochówki w XIX wieku. Cmentarz zdewastowany.

9,80 KM Z prawej strony mijamy kapliczkę z figurką Matki Boskiej.

10,71 KM Drewniana chałupa menonicka w stylu dworskim po prawej stronie. Do domu prowadzą trzy wejścia z przedprożami, z których dwa są oryginalne, pięknie zdobione w drewnie. Okna ujęte o obramienia z drewna, z okiennicami malowanymi na brązowo. Na szczególną

uwagę w tym domu zasługuje dach kryty dachówką z łupków, co dobitnie świadczyło o wielkiej zamożności właścicieli. Dach w niezmiennym stanie przetrwał już ponad 100 lat, choć nadgryziony jest już nieco zębem czasu – kilka dachówek można znaleźć w ogródku. Polecamy rozmowę z właścicielami – choć przekonani o niemieckości właścicieli domu (jak większość ludności napływowej z kresów wschodnich, zajmująca domy po menonitach), z przyjemnością opowiedzą o historii domu i okolic po 1945 roku.

10,87 KM Z prawej strony mijamy drewnianą chałupę poholenderską. Dom parterowy, pięcioosiowy, z przedprożem drewnianym, o konstrukcji zrębowej. Nad wejściem okno „bawole oko”, prawdopodobnie wstawione w okresie późniejszym. Z domu roztacza się piękny widok na Góry Łosiowe po wschodniej stronie Wisły.

12,25 KM Chałupa drewniana poholenderska po prawej stronie.

12,65 KM Po prawej stronie drogi drewniany dom menonicki. Za domem rozpoczyna się aleja lipowa prawem chroniona – pomnik przyrody.

13,20 KM Dwór podcieniowy – jeden z piękniejszych domów drewnianych wybudowanych przez menonitów. Podcień oparty na 4 drewnianych kolumnach. W zwyczajach menonickich ilość kolumn podtrzymujących podcień wskazywała na zamożność gospodarza, a więc właściciel naszego domu był człowiekiem majątnym.

Dom pierwotnie siedmioosiowy, z czego nad środkowymi oknami i drzwiami zbudowano podcień dwuosiowy. Konstrukcja szkieletowa, ściany zewnętrzne z desek. Okna w obramieniach drewnianych z trójkątnymi szczykami. Dach kryty eternitem.

13,44 KM Zbór ewangelicki z 1898 roku, zbudowany przez lokalną gminę wyznaniową. Kościół murowany, z cegły, w stylu neoromańskim. Elewacja bardzo prosta, wnętrze także bardzo skromne, ze współczesnym wyposażeniem. Obecnie kościół tutejszej parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem NMP

Królowej Polski.

W setną rocznicę wybudowania kościoła odbył się tu zjazd menonitów z USA i Holandii.

13,77 KM Chałupa pohlenderska z lewej strony drogi.

15,45 KM Po lewej stronie mijamy drewnianą chałupę menonicką z połowy XIX wieku.

17,36 KM Po prawej stronie drogi drewniana chałupa po osadnikach holenderskich.

18,30 KM Wjeżdżamy w aleję kasztanową – pomnik przyrody.

20,32 KM Po prawej stronie znajduje się gminna oczyszczalnia ścieków dla Nowego i okolic.

21,04 KM Przejeżdżamy przez mostek na rzece Mańtawie, która uchodzi do Wisły pod Nowem. W oddali po prawej stronie widoczne są budynki z cegły po parowej przepompowni, która miała za zadanie chronić tereny za wałem przed cofnięciem się

Maławy w trakcie wysokich stanów Wisły. Pierwsze urządzenia regulujące poziom wód Maławy, na bazie energii wiatru, wybudowali osadnicy holenderscy. W XIX wieku zmodernizowano przepompownię i wstawiono maszyny parowe (komin po tych urządzeniach stoi do dzisiaj). Obecnie obiekt ten oparty jest o pracę silników elektrycznych.

21,40 KM Skrzyżowanie dróg do Nowego, nad Wisłę i do Wielkiego Komórska. Opcjonalnie – dla wytrwałych – dłuższa wycieczka ze zwiedzaniem Nowego.

Do Nowego jedziemy prosto, stromym podjazdem. Przed wjazdem naszej drogi w drogę krajową nr 1, zjeżdżamy na ścieżkę wzdłuż chodnika i jedziemy prosto. Przy stacji benzynowej skręcamy w prawo i stąd prosto do Rynku.

23,10 KM Nowe. W drodze na Rynek, po prawej stronie mijamy kościół pofranciszkański pw. św. Maksymiliana Kolbe. Został on zbudowany wraz z klasztorem przez zakon franciszkanów, sprowadzonych do Nowego w 1282 roku, w połowie XIV wieku. Jest to kościół halowy, trzynawowy z prezbiterium trójbocznie zamkniętym, pod którym znajduje się krypta z 1311 roku, o bardzo rzadkim sklepieniu palmowym, wspartym na jednej kolumnie. Aby zobaczyć kryptę, obchodzimy kościół w kierunku Wisły. Znajduje się tam bramka pozwalająca

wejść za ogrodzenie okalające kościół. Ścieżką wśród krzewów podchodzimy do okienek pod prezbiterium – stąd widać sklepienie i kolumnę je podtrzymujące.

Zniszczenia podczas wojen szwedzkich oraz kasata zakonu w 1810 roku i wymarcie ostatnich zakonników powoduje, że kościół zostaje przekazany gminie ewangelickiej. Ta rozebrała budynek klasztoru, sama zaś świątynia spłonęła w 1899 roku. W latach 1902-03 kościół odbudowano w stylu neogotyckim.

Z kościoła pofranciszkańskiego udajemy się uliczką pomiędzy Rynkiem a Wisłą, wprost do zamku krzyżackiego.

Zamek krzyżacki zbudowany został w latach 1350-1406. Z rozkazu króla Fryderyka II został częściowo rozebrany w 1787 roku – głównie obwarowania i budynki gospodarcze. Warownia ma formę trzykondygnacyjnego budynku mieszkalnego. W nim znajdowały się pomieszczenia dla rycerzy zakonnych, refektarz

i komnaty gościnne. Na najwyższej, obronnej kondygnacji, mieściły się pomieszczenia dla straży oraz strzelnice. Zamek gruntownie wyremontowano w latach 70-tych i odtąd mieści się tu Gminne Centrum Kultury.

Z zamku udajemy się uliczką skręcającą w lewo do kościoła parafialnego.

Kościół pw. św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty zbudowany został na przełomie XIV i XV w stylu gotyckim. Wschodnia elewacja kościoła (za prezbiterium) posiada ciekawe rozwiązania architektoniczne jeszcze z okresu romańskiego. Część zachodnia oraz północna nawa zostały dobudowane w latach 1910-12.

Prezbiterium kościoła sklepienie sieciowe, zapewne z czasu budowy kościoła. Sklepienia nad nawami gwiaździste, z czasu przebudowy XX-wiecznej. Zachowane są malowidła ścienne i dekoracje sklepień w prezbiterium z XIV i XV wieku. Wystrój wewnątrz barokowy i rokokowy z XVIII wieku. Rzeźby z końca XIV wieku; warta uwagi jest kuta mosiężna misa ze sceną Zwiastowania z XIV wieku. Ołtarz główny i dwa boczne w prezbiterium neogotyckie, z lat 1919-20. Ołtarze w nawach bocznych i przy filarach barokowe i rokokowe.

Z kościoła udajemy się na kwadratowy Rynek, przy którym mieściły się niegdyś 32 budynki, na nim zaś był ratusz i drewniane sukienice handlowe. Pozostałe 98 budynków prywatnych średniowiecznego miasta znajdowało się na ulicach, z których dwie, jako przedłużenie traktów handlowych, miały

szczególne znaczenie. Były to ulice Gdańska i Grudziądzka, dawniej zamknięte bramami miejskimi. Miasto otaczały mury i wieże obronne. Na uwagę na Rynku zasługują kamienice w stylu barokowym z II połowy XVIII wieku oraz liczne kamienice secesyjne.

Z Rynku udajemy się z powrotem do skrzyżowania dróg do

Wielkiego Komórska i Grudziądza.

27,02 (23,62) KM Po prawej stronie mijamy chałupę drewnianą z końca XIX wieku.

28,33 (24,93) KM Z prawej strony mijamy kapliczkę z figurką Matki Boskiej Niepokalanej.

28,72 (25,32) KM Po lewej stronie drogi wznosi się neo-romański zbór ewangelicki z końca XIX wieku.

31,75 (28,35) KM Z lewej strony mijamy drewnianą chałupę poholenderską z poł. XIX wieku, pięknie usytuowaną pod lipami.

31,87 (28,47) KM Po prawej stronie ciąg murowanych, dwupiętrowych domów mieszkalnych, z początku XX wieku. Domy te nadają Wielkiemu Komórskowi charakter małego miasteczka.

32,10 (28,70) KM Skrzyżowanie dróg do Wielkiego Lubienia i Warlubia. Po prawej stronie wznosi się piękny, barokowy kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła zbudowany w latach 1787-92, jako trzeci kościół w tym miejscu, a pierwszy murowany. Z poprzedniego, gotyckiego kościółka, zachowała się wieża. W 1896 roku kościół został rozbudowany o nawy boczne.

Ołtarz główny neobarokowy z czasu rozbudowy kościoła, boczne zaś rokokowo-klasycystyczne z końca XVIII wieku. Na uwagę zasługuje rokokowa ambona oraz chrzcielnica z tego okresu; warto też się przyjrzeć trzem rokokowym konfesjonałom.

Warto obejść kościół wzdłuż ogrodzenia, w którym znajdują

się 3 kapliczki z XVIII wieku z rzeźbami świętych: Jana Nepomucena i Wawrzyńca. Powracamy do skrzyżowania i jedziemy drogą do Wielkiego Lubienia.

32,73 (29,33) KM Przez najbliższe 2 km drogi mijamy kilka chałup po osadnikach holenderskich.

35,54 (32,14) KM Po prawej stronie drogi widzimy pomnik ku czci okolicznych mieszkańców, pomordowanych przez hitlerowców we wrześniu 1939 roku.

41,90 (38,50) KM Z lewej strony widzimy wspomniany już dwupiętrowy dom osadników holenderskich. Budynek drewniany, o konstrukcji zrębowej, z dachem krytym kwa-

dratową płytą dachową. Zachowały się charakterystyczne dla menonitów zielono-białe okiennice. Przez środek domu biegnie sięć na przestrzał. Z obu stron domu zachowały się drewniane drzwi z oryginalnymi okuciami. Na rogach domu wciąż zachowane są drewniane naroża z desek, imitujące pilastry.

Budynek zadziwia swoją wielkością – zapewne zamieszkiwany był przez liczną rodzinę wielopokoleniową. Budynek obecnie jest niezamieszkały.

42,00 (38,60) KM Skrzyżowanie dróg do Nowego i Grudziądza.

Skręcamy w prawo.

43,32 (39,92) KM Na skrzyżowaniu przy kościele w Lubieniu skręcamy w lewo.

47,12 (43,72) KM Dojeżdżamy do mostu przez Wisłę w Grudziądzu. Przejeżdżamy przez most.

48,32 (44,92) KM Skrzyżowanie ulic Gdyńskiej i Portowej.

KONIEC WYCIECZKI

Na trasie tej wycieczki napotkamy wiejskie domki z czerwonej cegły – pozostałość po niemieckich gospodarzach, ich kościoły oraz dwór polskich szlacheńców. Przez fantastyczny wąwóz dotrzemy do malowniczych ruin zamku krzyżackiego.

0,00 KM START Wycieczkę rozpoczynamy na rondzie im. gen. pilota Stanisława Skalskiego na os. Lotnisko. Wjeżdżamy w ul. Miłoleśną. Po lewej mijamy jeden z większych kompleksów ogródków działkowych. Warto wiedzieć, że Grudziądz pod względem liczby działek bije rekordy – posiada ją co 20 grudziądzanin!

2,70 KM Mostek na rzece Maruszy. Rzeczka o długości 22,5 km ma swe źródła w okolicach Gruty, natomiast uchodzi do jeziora Rządź i dalej sztucznym kanałem przy przepompowni wpada do Wisły. Od Jeziora Rudnickiego do ujścia nosi nazwę Rudniczanka.

Mijamy wieś Linarczyk. Za łukiem drogi w lewo rozpoczyna się wieś Piaski.

5,05 KM Po prawej stronie kościół ewangelicki z 1900 roku w Piaskach. Kościół neogotycki, z dwiema wieżami, zdobiony opaskami gzymsowymi i blendami, z przyporami. Po 1945 roku używany jako magazyn zbożowy, od 1981 roku ponownie pełni funkcję sakralną, jako filia parafii w Turznicach.

Na uwagę zasługuje także piękna, wielka plebania z czasów budo-

wy kościoła. Na jej ścianie umieszczono tablicę upamiętniającą prace społeczne mieszkańców – warto zwrócić uwagę na ten relikw minionych czasów.

Po lewej stronie zabytkowe budynki szkoły.

6,80 KM Po prawej stronie mijamy bezstylowy kościół w Turznicach z 1936 roku. Kościół o konstrukcji drewnianej, otynkowany. Wśród wyposażenia kościoła znajdują się zabytkowe elementy z poprzedniej świątyni, o średniowiecznych korzeniach, rozebranej w XIX wieku. Na uwagę zasługują barokowe

feretrony z XVIII wieku.

Za kościołem zaczyna się premia górską – podjazd pod krawędź Wysoczyzny Chełmińskiej.

9,20 KM Koniec podjazdu. Punkt widokowy na Basen Grudziądzki. W oddali widać osiedle Strzemięcín oraz wieże fary i ratusza.

10,05 KM Po lewej stronie figurka biskupa z krzyżem i palcami uniesionymi w geście nauczania – prawdopodobnie św. Wojciecha.

10,20 KM Po lewej park pałacowy i pałac w Dębieniu. Wjeżdżamy przez furtkę na wysokości kapliczki.

Pałac w stylu późnoklasycystycznym, murowany z cegły, został wybudowany w 1864

roku przez poselską rodzinę Rybińskich (posłem do parlamentu pruskiego był Leon Rybiński). Budynek na wysokich, sklepionych piwnicach. W skrzydle frontowym i bocznym stropy kasetonowe.

Posiadłość wskazywała na zamożność właścicieli – budynek posiadał 24 pokoje, przed pałacem wykopano staw i założono park

w stylu angielskim, w którym do dziś przetrwały liczne pomniki przyrody, m.in. jarząby szwedzkie i kanadyjskie klony cukrowe, a całość majątku zajmowała powierzchnię ponad 600 ha. Co ciekawe, podczas prac przy fundamentach pałacu natrafiono na groby pogańskie z 50 urnami.

Na początku XX wieku posiadłość od Rybińskich odkupił Bolesław Donimirski. W 1910 roku rozbudował pałac oraz zbudował przy stawie neogotycką kaplicę pw. św. Wawrzyńca, do której w niedziele przyjeżdżał ksiądz z kościoła w Turznicach. Pierwsza kaplica była już wzmiankowana w 1682 roku, stała prawdopodobnie w tym samym miejscu. Wewnątrz ołtarz rokokowo-klasycystyczny z obrazem św. Wawrzyńca.

Pałac wraz z zabudowaniami gospodarczymi uległ dewastacji w czasie ich użytkowania przez PGR, jednak malownicze położenie robi wielkie wrażenie do dziś.

Wracamy do drogi głównej i kierujemy się z powrotem w stronę Grudziądza.

10,40 KM Za ogrodzeniem posiadłości dębienieckiej dojeżdżamy do skrzyżowania dróg do Grudziądza i Plemiąt. Skręcamy w prawo, w brukową drogę. Polecamy wąską ścieżkę ziemną po prawej stronie.

12,60 KM W Wiktorowie skręcamy w lewo na asfaltową drogę.

13,30 KM Łuk drogi głównej, na którym skręcamy w lewo w szutrową drogę. Warto zwrócić uwagę na piękny krajobraz polodowcowy z licznymi pagórkami.

14,50 KM Droga główna skręca w prawo i po kilku metrach wjeżdżamy na asfalt. Po drodze mijamy stare domy wiejskie, w większości otynkowane. Często można tu spotkać pasące się kozy, które hoduje się w okolicznych gospodarstwach.

15,50 KM Rozwidlenie dróg w Skarszewach – skręcamy w prawo.

17,80 KM Po raz kolejny przejeżdżamy przez mostek na rzeczce Maruszy. Sto metrów za mostkiem skręcamy w prawo, w leśną drogę.

Jedziemy duktem leśnym przez bór mieszany. Gęste zadrzewienie powoduje, że przez cały rok utrzymuje się tu znaczna wilgotność gleby, stąd dominujący udział wielu gatunków mchów.

Co jakiś czas do naszej drogi wpadają inne drogi leśne – cały czas jedziemy najbardziej rozjeżdżoną.

18,00 KM Wąwóz rozdziela się na 2 drogi – skręcamy w prawo, w piękny wąwóz o dość stromych zboczach.

Kotlina Grudziądzka, z której właśnie wyjeżdżamy, wykształciła się pod wpływem

wód z topniejącego lądolodu, ok. 12 tys. lat temu. Żyzne osady polodowcowe są doskonałym podłożem dla wielogatunkowego lasu liściastego.

Wyjeżdżamy z wąwozu w polną drogę, biegnącą nad krawędzią doliny Maruszy. Po prawej stronie, w gęstwinie drzew i krzewów, widnieją ruiny zamku krzyżackiego w Pokrzywnie.

18,95 KM Mijając zabudowania wiejskie dojeżdżamy do drogi głównej (Grudziądz – Rypin). Skręcamy w prawo.

19,30 KM Z drogi głównej skręcamy w prawo w ścieżkę prowadzącą do ruin zamku. Mijamy

dawną bramę wjazdową, po czym brukowaną drogą wjeżdżamy na dawne przedzamcze. Zamek pokrzywieński należy do najstarszych krzyżackich warowni. Pierwszy zamek drewniany powstał w latach 30-tych XIII wieku i znany był pod nazwą Engelsburg (Anielski Zamek). Pod koniec XIII wieku postawiono zamek murowany.

Jest to jeden z nielicznych zamków o kształcie nieregularnym, dostosowanym do ukształtowania terenu. Składał się z trzech części: zamku górnego, wewnętrznego podzamcza zwanego zamkiem średnim oraz oddzielnego fosą rozległego

podzamcza zewnętrznego. Wokół dziedzińca tworzącego nieregularny wielobok powstało pięć skrzydeł i wieża bramna. W pierwszej kolejności wzniesiono mury obronne oraz najstarsze północne skrzydło. Był to kilkukondygnacyjny budynek mieszczący pomieszczenia mieszkalne (dormitoria), kaplicę pod wezwaniem św. Wawrzyńca, zakrystię, refektarz oraz kapitularz. Warto zwrócić uwagę na wyjątkowo potężne mury w części przyziemnej, których grubość dochodzi do kilku metrów. Do budowy piwnic i przyziemia używano głazów narzutowych, co szczególnie widać od strony dziedzińca, a dopiero w wyższych partiach użyto cegły.

Dziś dobrze zachowała się wieża bramna, zewnętrzne mury dawnej kaplicy zamkowej, spichlerz z zawalonym dachem oraz piwnice. Warto do nich zejść, jednak należy się zaopatrzyć w latarkę. Warto też wspiąć się na mur po lewej stronie wjazdu, przed bramą – pod nami zbocze pagórka stromo spada w dół, gdzie leniwie płynie jeden z dopływów Maruszy. Na zamek warto

przyjechać wiosną, kiedy wokół ruin kwitną dziesiątki krzewów bzu. Ze względu na daleko posuniętą ruinę, wjazd na teren zamku wyłącznie na odpowiedzialność zwiedzającego.

Z zamku wracamy do drogi głównej i skręcamy w lewo.

19,80 KM Skrzyżowanie dróg, skręcamy w prawo,

w kierunku Nicwałdu. Droga wspina się na odcinku kilkuset metrów na pagórek morenowy, skąd pięknie widać ruiny oraz dolinę rzeki Maruszy.

20,60 KM Skręcamy w lewo w drogę szutrową wiodącą wzdłuż gospodarstw.

21,25 KM W zagrodzie po lewej stronie mieszka mały, niepozorny pies, na którego radzimy zwrócić uwagę. Proszę się nie zatrzymywać, gdy będzie biegł za rowerem. Pies zawsze zatrzymuje się na granicy gospodarstwa.

21,80 KM Rozwidlenie dróg – skręcamy w lewo. Za gospodarstwami po lewej stronie rozciąga się las, w którym mieści się żwirownia. Tam, we wrześniu 1944 roku, hitlerowcy urządzili obóz jeniecki dla powstańców warszawskich. Dzięki pomocy grudziądzan, znacznej ich części udało się uciec. Pozostali zostali rozstrzelani na Księżych Górach.

22,90 KM Skręcamy w lewo i piaszczystą drogą zjeżdżamy stromo w dół. W oddali, po prawej stronie, znajdują się wysadzone schrony piechoty z 1910 roku.

23,30 KM Skrzyżowanie dróg. Po lewej, kilkaset metrów stąd, znajduje się odwiert z solanką. Skręcamy w prawo do Węgrowa. Po prawej

stronie, gdy droga dotrze do granicy lasu, znajduje się cmentarz ewangelicki, dość dobrze zachowany.

25,50 KM W Węgrowie na skrzyżowaniu skręcamy w lewo. Brukowa droga w prawo prowadzi do ruin schronów piechoty. Jedziemy prosto. Po drodze we wsi Gać mijamy liczne nowe domy – wieś staje się „sypialnią” bardziej zamożnych grudziądzan.

28,25 KM Dojechaliśmy do skrzyżowania z ulicą Warszawską. Wśród krzewów po prawej stronie drogi znajduje się ewangelicki cmentarz z początku XIX wieku, silnie zdewastowany. Wśród krzewów można jeszcze odnaleźć płyty nagrobne z inskrypcjami pisanymi gotykiem.

Skręcamy w prawo.

28,90 KM Rondo im. Stanisława Skalskiego na os. Lotnisku.
KONIEC WYCIECZKI

Krajobraz połodowcowy z pagórkami i licznymi małymi jeziorami, przydrożne kapliczki o patriotycznej wymowie, dworki ze starymi parkami oraz majątek dziedziców Bielerów – to atrakcje tej wycieczki.

0,0 KM Trasę rozpoczynamy na skrzyżowaniu ulic: Piłsudskiego, Sikorskiego i Mikołaja z Ryńska. Wjeżdżamy w tę ostatnią.

0,1 KM Z prawej strony mijamy gmach Gimnazjum nr 7 – w czasie II wojny światowej miała tu swoją siedzibę Gestapo. To miejsce martyrologii setek grudziądzan.

0,9 KM Po lewej stronie Ośrodek Jeździecki Rywał – największy grudziądzki klub jeździecki, w którym hoduje się ponad 30 koni.

2,4 KM Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, jadąc cały czas jedną z najdłuższych ulic Grudziądza – ulicą Waryńskiego. Jest to główna arteria tej przemysłowej dzielnicy Grudziądza.

2,8 KM Z lewej strony dołącza do nas ulica Łyskowskiego. Jedziemy prosto.

4,0 KM Na skrzyżowaniu zjeżdżamy z ulicy Waryńskiego w prawo, przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i skręcamy w lewo. Po obydwu stronach drogi, w gęstwinie leśnej, znajdują się forty z końca XIX wieku. Po lewej Fort Małej Księżej Góry, zaś po prawej Fort Wielkiej Księżej Góry.

Forty te, oprócz schronów piechoty, kryły także sześć stanowisk baterii artyleryjskich, mających za zadanie osłaniać miasto od wschodu i jednocześnie blokować dojścia do przeprawy przez Wisłę. Forty te przestały pełnić swoje zasadnicze funkcje już w dwudziestoleciu międzywojennym, choć w trakcie kampanii wrześniowej 1939 roku, oprócz umocnień linii Osy, było to jedyne miejsce faktycznych działań wojennych. Szosa do Wielkich Łnisk wjeżdża w obszar leśny i rozpoczyna się stromy podjazd. Na pocieszenie dodamy, że kończąc wycieczkę zjedziemy z tej właśnie góry.

6,1 KM Mijamy po lewej stronie kaplicę pw. NMP Królowej Pokoju w Wielkich Łniskach. Kaplica należy do grudziądzkiej

parafii Niepokalanego Serca NMP.

6,5 KM Mijając z prawej strony Zakład Rolno-Produkcyjny SOLANUM widzimy lądowisko dla helikopterów. Zazwyczaj możemy tu spotkać dwa piękne śmigłowce typu Miz.

8,7 KM W Małych Lniakach po prawej stronie wznosi się gmach dawnego dworu w stylu neorenesansowym. Dawniej budynek parterowy, na suterrenach. Prawdopodobnie po 1945 roku dobudowano drugą kondygnację. Dwór bardzo zdewastowany, choć patrząc na resztki tynków i zdobień można sobie wyobrazić dawną świetność tej szlacheckiej posiadłości.

9,8 KM W Nicwałdzie dojechaliśmy do skrzyżowania z drogą Pokrzywno – Słup. Za skrzyżowaniem wznoszą się typowe dla przełomu XIX i XX wieku domy kolejowe. Skręcamy w lewo.

10,2 KM Po lewej stronie cmentarz ewangelicki z początku XIX wieku.

Zachowały się liczne nagrobki. Na niektórych są jeszcze czytelne inskrypcje.

Za cmentarzem zjeżdżamy z górki – liczne wzniesienia, które pokonujemy, to efekt działalności lądolodu, który opuścił ten obszar zaledwie 12 tysięcy lat temu. Lądolód ukształtował równinę pagórkowatą (morenową) oraz pozostawił liczne jeziora pomiędzy morenami. Jedno z bardziej malowniczych mijamy po prawej stronie.

13,4 KM W Annowie po prawej stronie drogi stoi kapliczka z fi-

gurką Matki Boskiej. Na postumencie kapliczki inskrypcja w wymowną datą: „Nie opuszczaj nas o Pani. 1981”. Wśród lokalnej społeczności tkwi głęboko zakorzeniona tradycja stawiania przydrożnych kapliczek w chwilach ważnych dla polskiego narodu. W pobliskich miejscowościach ludność od pokoleń

prosi w ten sposób Maryję o wstawiennictwo i łaski u Boga. Kilka starszych kapliczek spotkamy jeszcze podczas naszej wycieczki. Po lewej wznosi się dwór zbudowany w pierwszej połowie XIX wieku, o skromnych cechach późnoklasycystycznych. Dwór jest parterowy z mieszkalnym poddaszem, dziewięciosiowy, z sienią pośrodku. Okna ujęte są w ładne obramienia profilowane z gzymsikami.

13,5 KM Skręcamy w prawo w wąską, ale bardzo dobrej jakości asfaltową drogę do Mełna. W oddali widać już zabudowania dawnej melneńskiej cukrowni.

15,9 KM Dojechaliśmy do drogi Radzyń Chełmiński – Łasin. Skręcamy w prawo.

17,3 KM Z lewej strony mijamy pozostałości architektury przemysłową końca XIX wieku. To zabudowania cukrowni, która powstała w 1884 roku z inicjatywy właściciela Mełna, Hugo Bielera.

Bielerowi udało się namówić 31 potężnych właścicieli ziemskich z powiatów grudziądzkiego i chełmińskiego do po-

wołania spółki akcyjnej i wybudowania cukrowni. Lokalizacja zakładu nie była przypadkowa – cukrownia stanęła w samym sercu najżyźniejszych gleb Pojezierza Chełmińskiego, przy dopiero co zbudowanej linii kolejowej Grudziądz – Jabłonowo Pomorskie. W spółce zatrudnionych było na stałe 80 pracowników, przy czym sprowadzono tu i osiedlono specjalistów pruskich. W czasie kampanii cukrownia zatrudniała ponad 500 osób, co czyniło Bielera największym pracodawcą w okoli-

**POGLĄDOWA
MAPKA TRAS
ROWEROWYCH**
skala
ok. 1:200 000
1 cm – 2 km

TRASA 1

TRASA 2

TRASA 3

TRASA 4

TRASA 5

TRASA 7

TRASA 8

cy. W 1900 roku, aby usprawnić kampanię buraczaną i odciążyć cukrownię w Chełmży, zbudowano linię kolejową Chełmża – Mełno. Obecnie tylko pozostałe nasypy kolejowe świadczą o powadze tej infrastrukturalnej inwestycji.

W 2003 roku właściciel cukrowni, firma Nordzucker, zamknęła zakład. Obecnie budynki rozebrane przez nowego inwestora.

Przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i jedziemy prosto, ku posiadłości Bielerów w Mełnie.

17,9 KM Na skrzyżowaniu dróg do Radzyna Chełmińskiego i Okonina skręcamy w lewo. Przy skrzyżowaniu wznosi się obelisk upamiętniający pokój w Mełnie.

27 września 1422 roku, nad Jeziorem Melneńskim, król Władysław Jagiełło w imieniu Polski i Litwy podpisał z Zakonem Krzyżackim pokój, na mocy którego

krzyżacy zmuszeni byli opuścić lewy brzeg Wisły i zburzyć zamek w Nieszawce.

19,5 KM Skręcamy w prawo do pałacu Bielerów.

Mełno, Gruta i inne mniejsze okoliczne wsie należały do rodziny Bielerów od 1830 roku, kiedy urzędnik państwowy Gotlieb Bieler nabył od Dyrekcji Banku Krajowego

kompleks folwarków. W 1855 roku syn Gotlieba, Emil, podążając za ówczesną modą, rozpoczął budowę pałacu w stylu neogotyckim. Aby zadziwić wizytujących gości, Hugo Bieler zlecił znanemu grudziądzkiemu artyście Gustawowi Breuningowi wykonanie malowideł przedstawiających okoliczne zamki krzyżackie. Wokół rezydencji w stylu angielskich zamków założono park na powierzchni 10 hektarów, wykopano stawy i pobudowano zabudowania gospodarskie. Bielerowie rezydowali w Mełnie do 1945 roku. Po wojnie w majątku urządzono Zakład Doświadczalny Instytutu Zootechniki w Krakowie, który mieści się tu do dziś. Z najlepszych czasów tej świetnej rezydencji do dziś zachowały się malowidła Breuninga, cmentarz rodowy Bielerów oraz sta-

ry, rzadki drzewostan, wśród którego znajdują się 42 pomniki przyrody.

Z pałacu zjeżdżamy do drogi głównej i skręcamy w prawo, by zobaczyć zabudowania gospodarskie. Przy drodze widać dwie stare kadzie gorzelniane i architektoniczne detale na zabudowaniach.

Po lewej stronie drogi miesz-

kańcy wzniesli kapliczkę z figurką Matki Boskiej i inskrypcją: „Ojczyznę wolną zachowaj nam Pani. 1945”.

Skręcając przy kapliczce w lewo dojedziemy do cmentarza wojennego, na którym zostało pochowanych 221 polskich żołnierzy, poległych we wrześniu 1939 roku w okolicach Mełna. Obok naszych bohaterów spoczywają zwłoki ponad 550 żołnierzy radzieckich, którzy zginęli w czasie walk w styczniu 1945 roku.

Wracamy 200 metrów i skręcamy w prawo, w polną drogę, którą dojedziemy wprost do Gruty.

20,6 KM Jedziemy polną drogą. Radzimy zachować ostrożność w czasie przejeżdżania przez niestrzeżony przejazd kolejowy.

Z drogą tą wiąże się lokalna legenda o ostatnim dziedzicu Bielerze. Jedna ze starszych mieszkanki Gruty opowiedziała nam, że jeszcze jej mama ostrzegała ją i młode dziewczęta przed uczęszczaniem tą drogą, ponieważ melneński „pan dziedzic” miał w zwyczaju porywać dla uciech cielesnych młode wiejskie dziewczęta. Dziś na tej drodze nikt już ludzi nie porywa, jednak czuje się obecność dziedzica Bielera.

23,3 KM Wyjeżdżamy wprost na dawny folwark Bielerów w Grucie. Skręcamy w lewo i dojeżdżamy do drogi głównej.

23,6 KM Dojechaliśmy do drogi Radzyń Chełmiński – Łasin, na której skręcamy w prawo.

24,5 KM Mijamy domy o architekturze małomiasteczkowej, dwukondygnacyjne z użytkowym poddaszem. Prawdopodobnie były one wybudowane w okresie budowy cukrowni w pobliskim Mełnie jako mieszkania wykwalifikowanych specjalistów fabryki cukru.

24,6 KM Za skrzyżowaniem skręcamy w lewo do kościoła.

24,7 KM Kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Grucie z 1282 roku, zbudowany w stylu gotyckim. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich, w latach 70-tych XVII wieku został odbudowany i wyposażo-

ny na polecenie króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Wtedy też dobudowano wieżę i zakrystię. Prezbiterium zamknięte sklepieniem krzyżowo-żebrowym z czasu budowy kościoła, nawa zaś nakryta jest pozornym sklepieniem kolebkowym.

Ołtarz główny w stylu regencyjnym z ok. 1730 roku, prze-

budowany po pożarze kościoła w 1846 roku, w kształcie konfesji wspartej na 6 kolumnach. Oba ołtarze boczne także regencyjne. Na szczególną uwagę zasługują rzeźby: gotycka Matki Boskiej Tronującej z XIV wieku oraz barokowe rzeźby Chrystusa z XVIII. W wieży zachował się dzwon z 1561 roku.

Wracamy do skrzyżowania, na którym skręcamy w prawo, w kierunku Dąbrówki Królewskiej. Po 200 metrach, pomiędzy dwoma jeziorami widoczne wzniesienie – to wczesnośredniowieczne grodzisko.

26,1 KM Skręcamy w lewo w drogę szutrową prowadzącą wprost do Annowa.

28,0 KM Wyjeżdżamy w Annowie na drogę asfaltową. Jedziemy prosto, w kierunku Nicwałdu.

31,7 KM Na skrzyżowaniu w Nicwałdzie skręcamy w prawo, do Grudziądza. Przejeżdżamy przez Małe i Wielkie Lniska. Zjeżdżamy z góry. Ze względu na fatalną nawierzchnię, radzimy zachować ostrożność.

37,4 KM Skręcamy w prawo, przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i na kolejnym skrzyżowaniu skręcamy w lewo, w ulicę Waryńskiego.

38,7 KM Skręcamy w lewo, kontynuując jazdę ulicą Waryńskiego.

39,1 KM Dojeżdżamy do skrzyżowania z ulicą Lotniczą. Skręcając w lewo dojedziemy do osiedli: Lotnisko, Strzemięcín i Rządź. Jedziemy prosto.

41,5 KM Skrzyżowanie ulic: Mikołaja z Ryńska, Piłsudskiego i Sikorskiego.

KONIEC WYCIECZKI

Na trasie tej wycieczki napotkamy na wiele obiektów militarnych, tworzących Twierdzę Grudziądz. Budowle sztuki fortyfikacyjnej pochodzą z różnych okresów historycznych.

0,00 KM Rozpoczynamy przy pętli tramwajowej przy ulicy Legionów. Ruszamy w stronę centrum miasta i skręcamy w prawo w ulicę Mieszka I.

0,38 KM Stojący na rozstaju jawor mijamy po lewej stronie.

0,66 KM Na kolejnym rozstaju skręcamy w prawo. Mijane budynki z czerwonej cegły to magazyny dawnego Urzędu Prowiantowego grudziądzkiego garnizonu.

0,80 KM Dojechaliśmy do drogi asfaltowej. Skręcamy w prawo. Z lewej strony mijamy obiekty PUM-u znajdujące się w miejscu tzw. Cmentarza Dolnego. W miejscu tym pochowani byli m.in. jeńcy francuscy z czasów II wojny. Za obiektem tym skręcamy w lewo.

1,16 KM Dojechaliśmy do ulicy 18-tego Pułku Ułanów. Po lewej stronie znajduje Cmentarz Garnizonowy. Spoczywają tu prochy m.in. gen. Stanisława Pruszyńskiego, który 23 stycznia 1920 r. wkroczył do Grudziądza na czele polskich oddziałów. Znajdziemy tu także grób gen. Stefana Kasprzyckiego

de Gastenedolo – pierwszego dowódcy Centralnej Szkoły Jazdy, poprzedniczki Centrum Wyszkożenia Kawalerii.

Po drugiej stronie znajduje się Cmentarz Wojenny, na którym spoczywają prochy uczestników wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku, zmarłych w grudziądzkich szpitalach. Znajdują się tu również groby żołnierzy radzieckich, poległych podczas zdobywania Grudziądza w 1945 r. Po zwiedzeniu cmentarza ruszamy w prawo, ulicą 18-tego Pułku Ułanów.

1,60 KM Wjeżdżamy do miejscowości Nowa Wieś i skręcamy w lewo. Jedziemy wzdłuż lasu.

2,41 KM Na wprost nas brama jednostki wojskowej. My skręcamy w prawo. Po prawej stronie widoczne maszty radiowe. Znajdują się one w miejscu dawnego magazynu prochowego. Nadal czytelny jest jego szaniec ziemny.

2,50 KM Skręcamy w lewo. Za ogrodzeniem, w kępie drzew po lewej stronie, widoczny jest dawny schron łączności dla północnego odcinka obrony.

3,10 KM Skręcamy w prawo, pomiędzy zabudowania Nowej Wsi. Jedziemy ulicą Forteczną – dawną drogą dojazdową do schronów piechoty otaczających pierścieniem grudziądzką Cytadelę. Widoczna po prawej stronie kosmiczna konstrukcja to lotniczy radar nawigacyjny. Nad nami krzyżują się główne korytarze lotnicze.

3,89 KM Skrzyżowanie. Skręcamy w prawo i po 150 metrach skręcamy w lewo w drogę, która doprowadzi nas do dzieła Nowa Wieś. Jego obwałowania są dość dobrze zachowane. W wale znajdują się 4 wartownie, w tym 3 posiadają sklepienia wzmocnione przeciwodpryskową blachą falistą. Schron

główny jest częściowo zdewastowany, a jego dziedziniec i część pomieszczeń zamieniono w wysypisko śmieci. Wracamy do skrzyżowania z ulicą Forteczną. Dalej jedziemy prosto.

4,60 KM Dotarliśmy do linii lasu. Po lewej stronie mijamy polski szaniec z 1807 r., pozostałość po oblężeniu twierdzy przez wojska napoleońskie.

4,68 KM Wjazd do Małego Szańca Dzieła Parski. Schron dobrze zachowany. W wale za schronem znajduje się wartownia z zachowanym stropem wzmocnionym blachą falistą. Po prawej stronie schronu ciekawy okaz podwójnej sosny.

4,84 KM

Rozjazd. Skręcamy w prawo. Po 60 m zakręt w lewo. Na zakręcie, po prawej stronie wjazd do dużego szanca Dzieła Parski. Fort jest dostępny do zwiedzania. Schron główny dość dobrze zachowany. W wale trzy wartownie. Wijącą się serpentynami drogą jeździmy w dół. Po wyjeździe z lasu otwiera się przed nami

widok na dolinę Osy, północną część Basenu Grudziądzkiego, Góry Łosiowe, a za nimi widoczne Nowe.

5,54 KM Parski, pętla autobusowa. Wjeżdżamy na drogę asfaltową i skręcamy w prawo. Po lewej stronie mijamy czerwony, ceglany budynek dawnej szkoły.

5,70 KM Przy kapliczce skręcamy w lewo, w polną drogę.

6,35 KM Skrzyżowanie dróg. 50 m w lewo znajdują się zabudowania gospodarcze. Na ich terenie znajduje się pierwszy ze schronów „Linii Osy”. Były to jedyne polskie umocnienia zbudowane w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Na „Linii Osy” składały się małe schrony na 1-2 CKM. My skręcamy w prawo.

6,80 KM Kolejny schron bojowy „Linii Osy”. Znajduje się on na prywatnej posesji, jest dobrze widoczny z drogi.

7,25 KM Z prawej strony widoczna oczyszczalnia ścieków. Poniżej zbiornika osadniczego widoczny jest kolejny, dwutrudny schron wchodzący w skład „Linii Osy”. Jedziemy prosto.

7,89 KM Po prawej stronie drogi schron. Dość trudny do znalezienia latem, ze względu na otaczającą go zielen. Dostępny do zwiedzenia.

8,56 KM Piąty, licząc od Wisły, schron „Linii Osy”. Doskonale widoczny z drogi, dostępny do zwiedzenia. Zawracamy w stronę Wisły i skręcamy w lewo w widoczną przesiekę. Jadąc nią możemy po obu jej stronach zauważyć pozostałości polskich transzei z 1939 r.

9,33 KM Dojechaliśmy do szosy asfaltowej w Świerkocinie, na której skręcamy w prawo, by po 400 metrach, na łuku szosy, skręcić w lewo, w ulicę Świerkocińską.

10,06 KM Z prawej strony mijamy stację trafo na słupie energetycznym. Skręcamy w lewo i wjeżdżamy pod górkę.

10,59 KM Malowniczy jar. W lewo odchodzi droga do Dzieła Świerkocin. Obecnie budowla ta pozostaje w rękach prywatnych, a właściciel niechętnie widzi gości. Dzieło składa się ze schronu piechoty otoczonego wałem i czterech wartowni w wale głównym.

Na południe od fortu, na zakręcie drogi, znajduje się słupek graniczny Twierdzy Grudziądz (FG 12). Powracamy do

ulicy Świerkocińskiej, którą podjeżdżamy pod górę do Nowej Wsi.

11,05 KM Dojechaliśmy do drogi asfaltowej – ulicy Grudziądzkiej. Skręcamy w lewo.

12,30 KM Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, w pełną drogę o wymownej nazwie Parowa. Prowadzi ona głębokim parowem w wysoczyźnie morenowej.

13,75 KM Droga pod kątem prostym skręca w lewo, my natomiast jedziemy prosto, gdzie pośród zarośli znajduje się wjazd do Dzieła Tarpno. Z lewej strony wjazdu zachowane pozostałości kraty fortecznej. Tego typu krata była jedną z przeszkód stojących

na przeszkodzie chcącym zdobyć fort. Schron główny jest dobrze zachowany, głównie ze względu na swoją odległość od miasta. W wale głównym cztery wartownie z zachowanym sklepieniem z blachy falistej.

Wracamy do ulicy Parowej i zjeżdżamy w dół, wzdłuż ogrodzenia ogrodów działkowych.

14,20 KM Dojechaliśmy do ulicy Kwidzyńskiej. Skręcamy w prawo, zachowując szczególną ostrożność przy włączaniu się do ruchu. Z prawej strony mijamy obiekt małej architektury – grudziądzki witacz. Po przejechaniu 150 metrów skręcamy w lewo w drogę żuźlową – ulicę Kasztanową. **14,77 KM** Po lewej stronie drogi schron piechoty IR 34 (IR – Infanterieunterstand). Schron jest dostępny do zwiedzania i łatwo go znaleźć w terenie.

15,20 KM Dojechaliśmy do ulicy Paderewskiego, skręcamy w lewo. Po przejechaniu około 100 m skręcamy w prawo, przecinamy ul. Paderewskiego i wjeżdżamy w ulicę Lipową. Następnie przed sklepem w poniemieckim budynku z czerwonej cegły skręcamy w lewo w drogę z polbruku i po kilkudziesięciu metrach skręcamy w prawo w ulicę Makową.

15,45 KM Około 20 m przed zamykającym ulicę ogrodzeniem znajduje się wjazd do dzieła Dąb. Schron koszarowy tego fortu jako jedyny z fortów grudziądzkich pozbawiony jest wszelkich zdobieci i przystosowany do obrony własnej (liczne otwory strzelnicze w ścianie schronu). W wałach ziemnych zachowały się trzy wartownie i dwa betonowe stanowiska karabinów maszynowych z okresu ostatniej wojny.

Objedźdżamy betonowe ogrodzenie i skręcamy w lewo w ulicę Lipową.

17,07 KM Wjeżdżamy w lewo do dawnego parku dworskiego. Znajduje się tu pomnik przyrody: skupisko 14 drzew: 12 dębów o obwodzie 304 – 485 cm, lipa szerokolistna o obwodzie 335 cm i kasztanowiec o obwodzie 335 cm.

17,87 KM Dotarliśmy do miejsca, w którym z jeziora Tarpno wypływa kanał Trynka. Kanał został wykopany w 1522 roku w celu dostarczenia wody pitnej do Grudziądza. Niesie on wody z Osy do Wisły poprzez wspomniane jezioro. Przez jaz na kanale przedostajemy się na drugą stronę i skręcając w prawo, mijamy zabudowania dawnego folwarku.

18,07 KM Dojechaliśmy do ul. Lipowej, na skrzyżowaniu skręcamy w lewo.

19,70 KM Skrzyżowanie dróg. Za skrzyżowaniem, po lewej stronie znajduje się cmentarz. Na cmentarzu tym znajdują groby żołnierzy polskich, poległych w tej okolicy we wrześniu 1939 roku, co jest upamiętnione inskrypcją. Jest tu również pochowany kpr. podchor. pilot Benedykt Mielczyński z 4. pułku lotniczego, który zginął zestrzelony przez Niemców w okolicy Mełna, 2 września 1939 roku.

19,84 KM Tory kolejowe. Przed nami widok na Księżę Góry, z lewej Mała, po prawej Wielka.

Za torami zjeżdżamy w lewo. Po prawej stronie, za mijaną skarpią, a u podnóża Małej Księżej Góry, znajdowała się Bateria Kolejowa. Zbudowane około 1905 r. umocnienia ziemne miały w przypadku wojny kryć baterię armat, której zadaniem była blokada linii kolejowej do Malborka.

20,16 KM Skrzyżowanie dróg, jedziemy w prawo. Poruszamy się skrajem Małej Księżej Góry.

20,69 KM Droga lekko skręca w lewo, jedziemy wzdłuż lasu.

20,98 KM Rozwidlenie wielu dróg, jedziemy prosto. Po dojechaniu do drogi brukowej skręcamy w prawo.

21,89 KM W prawo odchodzi droga zagrodzona szlabanem z napisem „Teren prywatny”. Jest to jedna z dróg prowadzących do Fortu Małej Księżej Góry.

Fort ten powstał w latach 1892-98. Składał się z dwóch schronów piechoty: ceglano-betonowego dla 90 żołnierzy i betonowego dla 165 ludzi. Obok schronów umieszczono baterię ziemną dla 6 armat 90 mm i ziemną baterię dla 6 armat 120 mm. Całość otoczono spłaszczonym wałem z gęstą siecią drutu kolczastego. Dla bezpośredniej ochrony fortu w wale umieszczono 4 wartownie – 2 dwukomorowe dla 34 żołnierzy i 2 jednokomorowe dla 17 żołnierzy, a także 4 betonowe stanowiska dla przewoźnych armat 53 mm.

22,05 KM Skręcamy w prawo, w drogę asfaltową. Droga biegnie u podnóża Wielkiej Księżej Góry, po lewej stronie drogi widoczne pozostałości ogrodzenia z czasów, gdy Księża Góra pełniła funkcję magazynów m.in. amunicji dla grudziądzkich jednostek wojskowych.

22,88 KM W prawo odchodzi główna droga dojazdowa do fortu Mała Księża Góra (teren prywatny!). Droga kończy się bramą, za którą biega kilka dość dużych psów. Wzdłuż drogi, po prawej stronie, widoczne są pozostałości kraty fortecznej oraz liczne słupki podtrzymujące zasieki z drutu kolczastego.

Przed nami tablica drogowa z napisem Grudziądz; przed przejazdem kolejowym skręcamy w lewo, w ulicę brukową.

23,04 KM Kolejne skrzyżowanie. W lewo pod górę prowadzi główna droga dojazdowa do fortu Wielka Księża Góra (obecnie własność prywatna). Na początku drogi widoczny, pomimo częściowego zalania asfaltem, słupek graniczny Fortyfikacji Grudziądz.

Fort Wielkiej Księżej Góry powstawał kilkusetapowo, od

1890 do około 1896 r. W latach 1890-91 wybudowano 2 schrony piechoty o konstrukcji ceglano-betonowej, każdy dla 108 żołnierzy i schron amunicyjny. W latach 1894-96 kolejny schron piechoty dla 158 ludzi i baterię pancerną dla 4 haubic 150 mm

w wieżach pancernych. Obsługę baterii stanowiło 63 żołnierzy i oficerów. Każda z haubic mogła oddać do 4 strzałów na minutę. Na obu skrzydłach schronu umieszczono wieże obserwacyjne wz. 94 i wz.96 o grubości pancerza 150 mm dla obserwatorów artyleryjskich. W 1898 roku wzniesiono kolejny schron piechoty, tym razem o konstrukcji żelbetowo-betonowej dla 252 żołnierzy. Na szczycie fortu umieszczono odkrytą baterię ziemną dla 6 armat 120 mm. Zespół budowli uzupełniał dwukomorowy schron sanitarny. Fort otaczał wał ziemny z 6 wartowniami, sieć drutu kolczastego i krata forteczna. Dodatkowo wał broniony był czołowo ogniem piechoty i 10 armatami 53 mm w przewoźnych wieżach pancernych, umieszczonych w podkowiastych stanowiskach betonowych. Fort Wielkiej Księżej Góry odegrał ważną rolę w walkach obronnych w 1939 roku.

Mówiąc o Księżych Górach koniecznie należy wspomnieć o tym, że w okresie II wojny światowej były one miejscem kaźni okolicznej ludności, jak również powstańców warszawskich, przetransportowanych tu z obozu w Maruszy. Upamiętniający ten fakt obelisk znajduje się przy wjeździe do Wielkich Łnisk.

Skręcamy w prawo w ulicę Graniczną. Droga brukowa, wysadzana na poboczach klonami, wśród których licznie występuje klon srebrzysty.

23,85 KM Skrzyżowanie dróg przed wiaduktem, skręcamy w prawo.

25,38 KM Przejazd kolejowy. Tor po prawej stronie wiedzie do Malborka, po lewej do Działdowa. My skręcamy w lewo, w ulicę Lotniczą.

26,66 KM Mijamy skrzyżowanie z Droga Łąkową, jadąc dalej, po lewej stronie mijamy zabudowania WZU.

27,35 KM Skrzyżowanie z ulicą Parkową. Ok. 100 metrów od skrzyżowania, po prawej stronie, widzimy groźnie wyglądającą małą wartownię ze śladami po pociskach z okresu ostatniej wojny.

Skręcamy w lewo.

Po lewej widzimy wspomniane już zabudowania Wojskowych Zakładów Uzbrojenia.

W latach 1912-14 mieściły się tu koszary lotnicze (budynek za-

chowany), w których stacjonowała kompania lotnicza i kompania statków powietrznych (balonowa). Po powrocie Grudziądza do Macierzy w sierpniu 1921 roku przeniesiono tu z podpoznańskiej Ławicy Wyższą Szkołę Pilotażu. Na jej bazie w listopadzie 1925 roku powstała Oficerska Szkoła Lotnicza i Kursy Wyższego Pilotażu. OSL była zaczątkiem słynnej polskiej Szkoły Orłąt, przeniesionej w kwietniu 1927 roku do Dębina. W marcu 1928 roku powstała tu Lotnicza Szkoła Strzelania i Bombardowania, szkoląca strzelców pokładowych i bombardierów.

Po około 150 m skręcamy w prawo, w ulicę Franciszka Żwirki.

28,08 KM Po lewej stronie mijamy schron amunicyjny, którego zadaniem było zaopatrzenie okolicznych fortów i baterii artyleryjskiej, ulokowanej na wschód od schronu, w amunicję. Dotrzemy do niej skręcając przed schronem w lewo (schron jest obecnie siedzibą klubu jeździeckiego).

28,79 KM Wjechaliśmy na placyk. Po lewej stronie na skarpie widoczne jest betonowe, odkryte stanowisko obserwacyjne. Za stanowiskiem znajduje się wybudowana w 1898 roku półpancerna bateria armat 105 mm, kształtem przypominająca baterie nadbrzeżne. Co ciekawe, działa znajdowały się w wieżach pancernych przypominających działa okrętowe. Dziś możemy zobaczyć tylko część wałów ziemnych, magazyny amunicyjne i miejsca gdzie niegdyś stały działa. Po prawej stronie placyku znajduje się wybudowany w 1940 roku lotniczy kulochwył. Służył on

on do sprawdzenia celności karabinów maszynowych zainstalowanych w samolotach Messerschmitt 109 oraz Focke Wulf 190, remontowanych w pobliskich zakładach lotniczych.

Jedziemy w prawo, leśną drogą, po lewej stronie zostawiając kulochwyty.

29,22 KM Dojechaliśmy do ul. Nauczycielskiej. Przy przejściu dla pieszych, na trawniku przed ogrodzeniem Szkoły Podstawowej, widoczna jest górna część betonowego schronu typu „Tobruk” (gniazdo karabinu maszynowego).

29,57 KM Skrzyżowanie ulic Warszawskiej i Nauczycielskiej – jedziemy prosto. 100 m dalej, po lewej stronie za rurami ciepłowniczymi, widoczny jest kolejny, tym razem przewrócony „Tobruk”. Możemy zobaczyć jak wyglądało dno takiego stanowiska.

Droga zmienia charakter z nawierzchni bitumicznej na brukową. Jedziemy dawną drogą forteczną, zwaną rokadową, łączącą poszczególne dzieła Twierdzy Grudziądz.

30,03 KM W lewo odchodzi droga dojazdowa do Fortu Lasek Miejski. Dzieło powstało w latach 1896-98. Schron główny mógł pomieścić od 240 do 280 żołnierzy i miał bardzo rozbudowane pomieszczenia łączności, stanowiąc stanowisko dowodzenia dla południowego odcinka obrony miasta. Otaczała go płytko, szeroka fosa o przekroju trójkątnym, kryjąca sieć przeszkód z drutu kolczastego i broniona czołowo z wału. W skarpię wału znajdowały się cztery wartownie. Dzieło bojowo było wykorzystane tylko raz, w 1945 r. Jedziemy dalej drogą brukową.

30,67 KM Skrzyżowanie głównych dróg leśnych – skręcamy w lewo, w tzw. Aleję Zdzicha.

31,39 KM Po obu stronach drogi widzimy pozostałości rowu przeciwczołowego, wykopanego przez Niemców w 1945 r.

31,85 KM Z lewej strony mijamy wjazd na strzelnicę wojskową.

32,63 KM Skrzyżowanie dróg, skręcamy w lewo. Jedziemy wzdłuż linii wysokiego napięcia.

33,88 KM Dojechaliśmy do ulicy Miłoleśnej, skręcamy w prawo. Około 370 m dalej, za tablicą reklamową Hotelu Energetyk, po lewej stronie drogi widoczne jest ziemne stanowisko artyleryjskie. 100 m dalej, po obu stronach drogi, widoczne dobrze zachowane transzeje z 1945 r.

34,39 KM Skrzyżowanie ulic Miłoleśnej i Południowej – skręcamy w prawo. Po około 150 m, w lesie po prawej stronie drogi, zobaczyć możemy doskonale zachowany, dostępny do zwiedzania „Tobruk”.

34,64 KM Skrzyżowanie drogi brukowej z leśną, skręcamy w lewo mijając drewniany szlaban. Po około 170 m dojeżdżamy do skrzyżowania leśnych dróg, skręcamy w prawo. Po kolejnych 50 m, na następnym skrzyżowaniu, skręcamy w lewo.

35,05 KM Dojechaliśmy na przedpole schronu piechoty IR 5. Jest on doskonale zachowany, dostępny do zwiedzania. Wokół schronu liczne transzeje. Dalej jedziemy prosto.

35,49 KM Skrzyżowanie dróg leśnych w kształcie litery T, skręcamy w lewo. Po około 160 m kolejne T, skręcamy w prawo.

36,06 KM Dojechaliśmy do drogi asfaltowej. W odległości 160 m w lewo znajduje się kolejny, doskonale zachowany „Tobruk”. Jedziemy w prawo.

36,64 KM Skrzyżowanie dróg, skręcamy w lewo. Jedziemy cały czas prosto, mijając po prawej stronie drogę prowadzącą do miasta. Po ok. 400 m dojeżdżamy do Plaży Miejskiej. Przed wejściem na plażę skręcamy w prawo

w drogę leśną i poruszamy się wzdłuż ogrodzenia ośrodka wypoczynkowego, leżącego nad Jeziorem Rudnickim.

38,39 KM Dojechaliśmy do drogi wyłożonej płytami betonowymi. Z prawej strony mijamy czynny w okresie letnim bar „Pod żaglami”. Za barem skręcamy w prawo i dojeżdżamy do ośrodka wypoczynkowego ZHP. Na terenie ośrodka znajduje się kolejny schron piechoty IR 4, doskonale zachowany. Zjeżdżamy z ośrodka w dół i po powrocie do drogi z płyt betonowych kierujemy

się w prawo.

39,04 KM Mijamy przejazd kolejowy, przecinamy Szosę Toruńską i po wjechaniu na ścieżkę rowerową skręcamy w lewo. Na wprost przejścia dla pieszych znajduje się brama wjazdowa do nowej „Unii” (fabryki maszyn rolniczych). Przy bramie widoczne są

dwie figury – kowala i odlew-
nika, przeniesione tu z pierwotnego miejsca, pierwszej siedziby Fabryki Maszyn Rolniczych przy obecnej ulicy Włodka.

Jadąc ścieżką rowerową z lewej strony mijamy siedzibę dawnej Pomorskiej Odlewni i Emalierni, niegdyś producenta bardzo poszukiwanych wanien emaliowanych i kuchenek węglowych, obecnie „Hydro-Vacuum”, producent pomp.

39,56 KM Dojechaliśmy do ulicy Składowej, skręcamy w prawo. Asfalt zmienia się w drogę żuźlową, a następnie piaszczystą.

40,56 KM Skrzyżowanie w kształcie litery T. Na wprost widoczna jest stacja meteorologiczna.

Przed stacją, po lewej stronie w zagłębieniu terenu schron piechoty IR 1. Doskonale zachowany, dostępny ze ścieżki przy stacji meteo. Schron został zbudowany w 1913 roku, jako schron tradytorowy dla całego południowego odcinka obrony Twierdzy Grudziądz. Skręcamy w prawo. Jedziemy drogą asfaltową, mijając ruiny folwarku Rządź. Po około 300 m skręcamy w prawo, w ulicę Rataja.

41,07 KM Z prawej strony drogi ruiny schronu piechoty IR 2. W prawo odchodzi ścieżka prowadząca po około 350 m do kolejnych ruin, tym razem schronu IR 3. 400 m dalej,

po prawej stronie, widoczne są ruiny schronu biernego typu Regelbaue.

41,71 KM Skręcamy w lewo, w polną drogę, mijając wjazd na dawne wysypisko. Jedziemy szerszą „dwupas-mową” ścieżką, mijając liczne odnogi jedziemy w stronę widocznego osiedla Rządź.

42,79 KM Przejeżdżamy przez tory tramwajowe i wjeżdżając w ulicę Konstytucji 3-go Maja skręcamy w prawo. Po około 400 m, przy hipermarkecie Real, skręcamy w lewo w ulicę Strażacką. Z prawej strony mijamy siedzibę Jednostki Ratowniczo-Gaśniczej nr 2; na następnym skrzyżowaniu skręcamy w prawo, w ulicę Zachodnią. Około 50 m przed końcem ulicy skręcamy w lewo, pod górę.

43,64 KM Z lewej strony drogi wznosi się dom wałowego Fortu Strzemięcín. Przed domem znajduje się ścieżka, która doprowadzi nas do fosy okalającej fort. Jego zadaniem było zabezpieczenie wodnego i lądowego podejścia do miasta od strony południowej. Trzon fortu stanowił schron piechoty mogący pomieścić około 250 żołnierzy. W wale wokół schronu znajdowały się cztery wartownie. Na południowy wschód od fortu znajdowało się stanowisko baterii półpancernej, blokującej swymi działami obniżenie terenu pomiędzy Strzemięcínem i Księżymi Górami. Jedziemy prosto. Na wysokości bloku przy ulicy Śniadeckich 29 skręcamy w lewo, w leśną dróżkę.

44,01 KM Na skrzyżowaniu dróg leśnych, przed betonowymi pozostałościami uchwytu drewnianego słupa, skręcamy w prawo. Po około 220 m przejeżdżamy pod linią wysokiego napięcia. Z lewej strony widoczne cztery mocowania poprzedniego słupa wysokiego napięcia. Po niespełna 100 m skręcamy w prawo, w dół, około 60 m. Wskazane zachowanie ostrożności.

Dojechaliśmy do skarpy wiślanej. Z trzech dróg leśnych wybieramy środkową. Po około 100-metrowej wspinaczce dotarliśmy do betonowych stanowisk baterii artyleryjskiej, składających się z przewoźnych dział w wieżyczkach. Bateria ta miała blokować koryto Wisły. Na północ od tych stanowisk znajdował się duży schron amunicyjny, z którego na skarpie wiślanej pozostały tylko pojedyncze kawałki betonu.

KONIEC TRASY

Malownicza przyrodniczo trasa prowadzi do nieczynnego młyna wodnego legendarnego młynarza Grzesia, ukrytego w leśnych gęstwinach.

0,00 KM START Rondo im. Romana Dmowskiego; udajemy się ścieżką rowerową wzdłuż Sosy Toruńskiej. Po drodze mijamy największe grudziądzkie zakłady produkcyjne. Ścieżka rowerowa kończy się przy osiedlu Mniszek. Po prawej mijamy Zajazd Ułański – dawniej ostatnią karczmę przed miastem, przy której mieściła się pocztowa stacja dylizansowa.

3,25 KM Mostek przez rzekę Rudniczanke.

3,45 KM Skrzyżowanie drogi krajowej nr 55 z drogą wojewódzką do Chełmna. Przy skrzyżowaniu obelisk z 1962 roku ku czci poległych żołnierzy radzieckich w walkach o Grudziądz w 1945 roku. Obok cmentarza kapliczka Matki Boskiej.

3,55 KM Po prawej stronie mijamy neogotycki kościół pw. św. Andrzeja Boboli z 1911 roku, pierwotnie należący do tutejszej gminy ewangelickiej. Obecnie stanowi samodzielną parafię Pieńki Królewskie.

3,85 KM Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo do Białego Boru. Po prawej mijamy terminal celny oraz magazyn Biedronki, po lewej fabryka świec Muller. Ze względu na duży ruch tirów, zalecamy szczególną ostrożność.

4,95 KM Droga łukiem skręca w prawo. Sto metrów dalej skręcamy w wąską drogę asfaltową, pnącą się do góry. Przejeżdżamy przez największy kompleks leśny w okolicach Grudziądza.

6,90 KM Droga główna skręca łukiem w prawo, my zaś jedziemy prosto do Hanowa, wygodną asfaltową szosą.

7,75 KM We wsi na skrzyżowaniu skręcamy w prawo, w drogę piaszczystą.

8,55 KM Po prawej stronie, wśród drzew, znajduje się nieczynny cmentarz ewangelicki z początku XIX wieku.

8,75 KM Na skrzyżowaniu leśnych dróg skręcamy w lewo, do Daszkowa.

9,10 KM Daszkowo to najmniejsza wieś powiatu grudziądzkiego, stanowiąca przysiółek sołectwa Piaski, licząca zaledwie 15 mieszkańców. Warto zatrzymać się przy daszkowskim młynie z XIX wieku, wybudowanym na bezimiennej strudze – dopływie rzeki Maruszy. Młyn obecnie jest nieużywany, jednak przez okna widać, że wewnątrz zachowały się jeszcze wszystkie maszyny i urządzenia młyńskie. Obok rampy znajdują się dwa stare koła młyńskie. Ciekawostką jest także tabliczka Towarzystwa Ubezpieczeń z okresu międzywojennego. Drogą okrążamy młyn i piaszczystą drogą kierujemy się do Turznic. Młyn wodny w Daszkowie był znany na całą okolicę, bo jego początki sięgają podobno czasów krzyżackich. Wiąże się z nim legenda o kłótliwym młynarzu Grzegorzu, który choć był dobry w swoim fachu, znany był ze swar i kłótni z okolicznymi gospodarzami. Pewnego dnia do Grzegorza przyjechał ze zbożem biedny

chłop z pobliskiej Kobylanki. Jak to zwykle bywało, Grzegorz

z miejsca się z nim pokłócił i nie chciał przyjąć zboża do zmiele-
nia. Ledwie chłop odjechał – młyn nawiedziła plaga szcurów.

Daremnie młynarz sprowadzał do Daszkowa najlepsze koty
z Grudziądza – szcurów ani na jotę nie ubyło. Zastawiał pu-
łapki, ale i to nic nie dało. Ludzie przestali oddawać zboże, bo
mąka potem cuchnęła szcurzymi odchodami. Upokorzony
młynarz Grześ ruszył więc do Kobylanki przeprosić obrażonego
chłopa i błagać o ratunek. Chłop ledwie łaskę podniósł, trzy razy
uderzył w drzwi młyna i wypowiedział kilka słów, a z młyna wy-
łała się rzeka szcurów i nigdy już nie wróciła.

Od tej pory w daszkowskim młynie nigdy już nikt nie widział
ani szczura, ani myszy, a młynarz Grzegorz nigdy już z nikim
się nie pokłócił.

11,00 KM Po lewej stronie mijamy kościół w Turznicach z 1936
roku. Kościół o konstrukcji drewnianej, otynkowany. Wśród
wyposażenia kościoła znajdują się zabytkowe elementy z po-
przedniej świątyni, o średniowiecznych korzeniach, rozebra-
nej w XIX wieku. Na uwagę zasługują barokowe feretrony
z XVIII wieku.

12,75 KM Po lewej stronie
mijamy kościół ewangeli-
cki z 1900 roku w Piaskach.
Kościół neogotycki, z dwiema
wieżami, zdobiony opaska-
mi gzymsowymi i blendami,
z przyporami. Po 1945 roku
używany jako magazyn zbo-
żowy, od 1981 roku ponownie
pełni funkcję sakralną, jako
filia parafii w Turznicach. Na uwagę zasługuje także piękna,
wielka plebania z czasów budowy kościoła. Na jej ścianie umiesz-
czono tablicę upamiętniającą prace społeczne mieszkańców
– warto zwrócić uwagę na ten relikw minionych czasów. Po prawej
zabytkowe budynki szkoły. Kilkaset metrów dalej droga główna
ostrym łukiem skręca w prawo.

15,10 KM Mostek na rzece Maruszy. Rzeczka o długości 22,5 km
ma swe źródła w okolicach Gruty, natomiast uchodzi do je-
ziora Rządź i dalej sztucznym kanałem przy przepompowni
wpada do Wisły. Od Jeziora Rudnickiego do ujścia nosi nazwę
Rudniczanka.

17,80 KM Rondo im. Stanisława Skalskiego na os. Lotnisko.

KONIEC WYCIECZKI

Wystarczy przejechać kilka kilometrów po drugiej stronie Wisły, by znaleźć się w Borach Tucholskich, na skraju których ukryte są okazałe dwory i pałace.

0,00 KM Skrzyżowanie ulic Gdyńskiej i Portowej przed mostem.

0,10 KM Most im. Bronisława Malinowskiego, tragicznie zmarłego w wypadku samochodowym właśnie na tym moście w dniu 27 września 1981 roku. Krzyż na lewej barierce pośrodku mostu upamiętnia to tragiczne wydarzenie.

Most grudziądzki jest najstarszym po tczewskim mostem drogowym na Wiśle. Oddany do użytku w 1879 roku, zniszczony dwukrotnie w czasie II wojny światowej, odbudowany w 1950 roku. Składa się z 11 przęseł, z czego 4 znajdują się bezpośrednio nad nurtem Wisły i łącznie mierzy 1098 metrów. Grudziądzki most należy do wąskich – szerokość wynosi zaledwie 14,6 m.

1,30 KM Za postem skręcamy w prawo w brukowaną drogę. Po jej prawej stronie znajduje się ziemna ścieżka, którą gorąco polecamy.

1,67 KM Skrzyżowanie dróg do Sartowic, Nowego i Grudziądza, jedziemy prosto.

2,27 KM Po lewej stronie mijamy Białą Karcznię, która dawniej była miejscem ostatniego przed Grudziądzem postoju dla podróżnych. Na wysokości karczmy znajdował się prom przewożący przez Wisłę pasażerów i towary. Najlepsze lata karczma przeżywała w okresie międzywojennym, kiedy ówczesny właściciel w podwórzu budynku założył mini zoo, przyciągające rzesze grudziądzan na ten brzeg Wisły. Wiosną 1939 roku odbył się tutaj Zjazd Ziomkostwa Niemieckiego na Pomorzu, o wybitnie antypolskim charakterze. To wydarzenie wzbudziło wiele kontrowersji wśród lokalnej społeczności polskiej, która wniosła protest w tej sprawie do konsula Niemiec. W odwecie już w pierwszych dniach wojny wszyscy sygnatariusze skargi zostali aresztowani i rozstrzelani w żwirowni w Mniszku k. Górnej Grupy.

2,73 KM Po lewej mijamy kolejną, Czerwoną Karczmę, która pełniła podobne funkcje do nieodległej, Białej Karczmy.

2,90 KM Skręcamy w lewo, przed przystankiem autobusowym, w wewnętrzną drogę wsi Dragacz.

3,27 KM Po prawej stronie menonicka chałupa, służąca za wiejską szkołę. Obecnie mieści się tu filia biblioteki, częściowo budynek jest zamieszkały.

Budynek pięciosiowy, drewniany o konstrukcji szkieletowej, z użytkowym poddaszem, kryty dachówką ceramiczną. Obok domu znajduje się mocno zdewastowany cmentarz menonicki. Wracamy do chałupy i za nią skręcamy w lewo, szutrową drogą do drogi asfaltowej. Po lewej stronie mijamy niską pomenonicką chałupę drewnianą, w której deski okryto słomą i otynkowano.

3,47 KM Dojechaliśmy do drogi głównej i skręcamy w lewo, w stronę Wielkiego Lubienia.

4,93 KM Łuk głównej drogi w lewo, na którym skręcamy w prawo, w kierunku wału wiślanego. Po prawej stronie, w gęstwinie drzew owocowych, znajduje się lubieńska środkowa luneta krzyżowa, stanowiąca integralną część Twierdzy Grudziądz. Pośrodku umocnień ziemnych lunety dziś stoi dom jednorodzinny. Wjeżdżamy na wał.

5,36 KM Przeciwpowodziowy wał ziemny w Wielkim Lubieniu. Wał pierwotnie usypany przez osadników holenderskich. Na przełomie XIX i XX wieku znacznie podwyższony i poszerzony, ma obecnie 10 m wysokości i 4 m szerokości w koronie. Z wału roztacza się piękny widok na cytadelę grudziądzką, przede wszystkim na Wielki Magazyn o długości ok. 500 m. Zjazd do Wisły prowadził dawniej do stałej przeprawy statkiem przez Wisłę do Grudziądza. Wracamy do drogi głównej.

się wejście przez dobudowany w latach późniejszych przed-
sionek. Dworek zwieńczony arkadami okalającymi taras na

ty był przez gminę menonicką.

Obecna świątynia wybudowana została w około 1680 roku. Murowana z cegły, otynkowana, posiada pierwotne cechy stylowe gotyku. Zachowane przypory i okna ostrołukowe. Ołtarz główny barokowy z połowy wieku XVIII, pochodzący z katedry w Pelplinie, z rzeźbami świętych: Piotra i Pawła.

Kościół bardzo często był niszczony przez wylewającą tu Wisłę. Warto zwrócić uwagę na tabliczkę umieszczoną na prawej ścianie wewnątrz kościoła, ok. 3 metrów ponad posadzką, upamiętniającą stan wód Wisły w czasie powodzi tysiąclecia w marcu 1855 roku.

7,10 KM Skrzyżowanie dróg do Nowego i Wielkiego Komórska. Skręcamy w lewo. Po prawej stronie mijamy dwupiętrowy dom osadników holenderskich. Budynek drewniany, o konstrukcji zrębowej, z dachem krytym kwadratową płytą dachową. Zachowały się charakterystyczne dla menonitów zielono-białe okiennice. Przez środek domu biegnie sień na przestrzał. Z obu stron domu zachowały się drewniane drzwi z oryginalnymi

5,78 KM Wróciliśmy do drogi głównej i skręcamy w prawo.

6,05 KM Skrzyżowanie dróg do Nowego i Fletnowa przy drodze krajowej nr 1. Po lewej stronie skrzyżowania wznosi się klasycystyczny dwór z drugiej połowy XIX wieku. Dwór murowany, dwupiętrowy, pięcioosiowy, w osi środkowej znajduje się wejście przez dobudowany w latach późniejszych przed-
sionek. Dworek zwieńczony arkadami okalającymi taras na drugiej kondygnacji. Dach kryty dachówką ceramiczną. Skręcamy w prawo.

6,15 KM Kościół pod wezwaniem św. Jakuba w Wielkim Lubieniu. Pierwszy kościół drewniany wybudowany był przed 1398 rokiem. W okresie napływu osadników holenderskich w połowie XVI wieku, kościół czasowo zaję-

okuciami. Na rogach domu wciąż zachowane są drewniane naroża z desek, imitujące pilastry.

Budynek zadziwia swoją wielkością – zapewne zamieszkiwany był przez liczną rodzinę wielopokoleniową. Budynek obecnie jest niezamieszkały.

10,70 KM Przejeżdżamy przez mostek na rzeczce Maławie, która uchodzi do Wisły pod Nowem.

12,30 KM Droga w lewo prowadzi do Bzowa. My jedziemy drogą główną.

15,20 KM Po prawej stronie mijamy kilka drewnianych chałup po osadnikach holenderskich. Na uwagę zasługuje przede wszystkim dom dwukondygnacyjny, z zachowanymi okiennicami, oryginalnymi drzwiami od ulicy (obecnie nie użytkowanymi) i od południa. W sezonie wiosenno-letnim wrażenie robi piękny ogród kwiatowy wokół domu. 16,90 km Skrzyżowanie w Wielkim Komórsku. Skręcamy w lewo. Po prawej stronie znajduje się kościół, który polecamy zwiedzić. Piękny, barokowy kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła zbudowany został w latach 1787-92, jako trzeci kościół w tym miejscu, a pierwszy w całości murowany. Z poprzedniego, gotyckiego kościółka, zachowała się wieża. W 1896 roku kościół został rozbudowany o nawy boczne. Ołtarz główny neobarokowy z czasu rozbudowy kościoła, boczne zaś rokokowo-klasycystyczne z końca XVIII wieku. Na uwagę zasługuje rokokowa ambona oraz chrzcielnica z tego okresu; warto też się przyjrzeć trzem rokokowym konfesjonałom.

Warto obejść kościół wzdłuż ogrodzenia, w którym znajdują się 3 kapliczki z XVIII wieku z rzeźbami świętych: Jana Nepomucena i Wawrzyńca. Po wyjściu z kościoła podjeżdżamy drogą do

Warlubia, stromo wznoszącą się na wysoczyznę.

19,10 KM Dojechaliśmy do drogi krajowej nr 1 w Warlubiu. Skręcamy w prawo, ostrożnie włączając się do ruchu, by po 200 metrach skręcić w lewo, do wsi.

19,40 KM Kościół pw. Niepokalanego Serca Maryi w Warlubiu jest świątynią stosunkowo młodą, liczącą zaledwie 80 lat. Wyposażenie sakralne wnętrza również pochodzi z okresu budowy kościoła – ołtarze oraz ambona zbudowano w stylu neobarokowym. Jedziemy dalej do centrum wsi.

19,80 KM Skrzyżowanie dróg. Skręcamy w lewo w drogę do Grupy. Po kilkuset metrach mijamy po prawej wielkie zakłady mleczarskie – Masmal oraz Jagr.

22,15 KM Skręcamy w prawo do dworu w Bąkowie. Posiadłość rodu Gerlichów, którzy nabyli folwark bąkowski w 1840 roku i niemal natychmiast przystąpili do budowy okazałego dworu w stylu eklektycznym. Gerlichowie uciekli z Bąkowa razem z innymi okolicznymi mieszkańcami niemieckiego pochodzenia w grudniu 1944

roku, w obawie przed represjami ze strony czerwonarmistów. Po wojnie dwór przeznaczono na siedzibę domu dziecka, który funkcjonuje tu do dziś.

Warto zrobić spacer po rozległym dworskim ogrodzie, gdzie znajdziemy kilka drzew pomnikowych, m.in. słynny dąb Janusza Dzięcioła. Wracamy do drogi i skręcamy w prawo. Nad nami przebiega autostrada A1.

24,45 KM W Rulewie skręcamy w prawo. Po kilkudziesięciu metrach skręcamy za dawne zabudowania folwarczne, do domu rodzinnego tragicznie zmarłego olimpijczyka – Bronisława Malinowskiego. Na ścianie bardzo skromnego domu, częściowo zawalonego po upadku drzewa, znajduje się tablica upamiętniająca lata, w których mieszkał tu lekkoatleta.

24,60 KM Po prawej stronie wznosi się okazały, murowany

pałac. To majątność rodu Maeckerów, którzy byli właścicielami tutejszego folwarku od 1829 roku aż do końca II wojny światowej, gdy podobnie jak właściciele Bąkowa, uciekli w obawie o własne życie.

Pałac wybudowano w latach 60-tych XIX wieku. Budynek 9-cioosiowy, z dobudowanym południowym skrzydłem na początku XX wieku. W 2007 roku rozpoczął się remont budynku i według zapowiedzi inwestora, powstanie tu luksusowy hotel z szeroką gamą zabiegów SPA.

26,10 KM Na skrzyżowaniu do Piły-Młyn skręcamy w lewo, w wąską drogę asfaltową.

27,75 KM We wsi Buśnia warto przystanąć przy współczesnym kościółku o brzydkiej bryle, jaki wznosi się po prawej stronie, za skrzyżowaniem. Warto wejść wewnątrz, gdzie wszelkie wyposażenie zbudowano z drewna - materiału budowlanego, który przez stulecia był źródłem utrzymania tutejszych mieszkańców. Jedziemy prosto. Droga asfaltowa zamienia się w grząską, piaszczystą nawierzchnię.

29,15 KM Dojechaliśmy do skrzyżowania z drogą wojewódzką z Dolnej Grupy do Jeżewa. Naprzeciw nas wznosi się pięknie odrestaurowany młyn wodny na rzece Mańtawie z końca XIX wieku. Młyn jest obecnie prywatnym domem mieszkalnym. Na bazie dawnych urządzeń hydrologicznych, w dolnej kondygnacji młyna mieści się elektrownia wodna.

Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, w drogę szutrową. Po kilkuset metrach ponownie przejeżdżamy pod wiaduktem autostrady A1.

31,90 KM Z lewej strony dołącza do nas droga z Rulewa. Tuż przy drodze, ok. 100 metrów od skrzyżowania, znajduje się cmentarz z prochami żołnierzy i harcerzy bohatersko poległych w walce z najeźdźcą hitlerowskim we wrześniu 1939 roku. Wracamy do skrzyżowania i jedziemy prosto.

32,60 KM Po lewej stronie mijamy budynki koszarowe dawnego poligonu Twierdzy Grudziądz w Grupie. Poligon ten działał już w XIX wieku i wojsko pruskie zbudowało tu letnie żołnier-

skie miasteczko. Kilkaset metrów dalej znajduje się współczesne osiedle mieszkaniowe dla rodzin wojskowych.

33,95 KM Rozwidlenie dróg do Dolnej Grupy i Górnej Grupy. Skręcamy w prawo i przejeżdżamy przez przejazd kolejowy. Po drodze mijamy wyrobiska – to ogromna żwirownia, z której kruszywo transportowane było do budowy autostrady A1.

36,70 KM Skrzyżowanie z drogą krajową nr 1. Po lewej stronie wznosi się poewangelicki kościół z 1863 roku. Przy zachowaniu szczególnej ostrożności, jedziemy prosto, w uliczkę osiedla domków jednorodzinnych. Po przejechaniu 400 metrów skręcamy w prawo, do klasztoru Werbistów.

Klasztor zgromadzenia księży werbistów powstał w Górnej Grupie w 1924 roku. Mieściło się tu także seminarium i zakład misyjny. Księża mieszkali tu do 1939 roku, gdy w większości zostali zamordowani w pobliskiej żwirowni w Mniszku. Po wojnie powstał tu szpital dla nerwowo chorych. Wskutek tragicznego pożaru, jaki miał miejsce w szpitalu jesienią 1980 roku, życie straciło 55 pacjentów, a doszczętnie zniszczony obiekt zwrócono księżom werbistom. Obecnie mieści się tu seminarium dla misjonarzy zakonnych.

Warto zwiedzić bogate w zbiory Muzeum Misyjne, prezentujące przedmioty z krajów, w których werbiści prowadzą misje.

Zjeżdżamy stromym zjazdem opadającym wzdłuż ogrodzenia klasztoru. Wjeżdżamy w drogę szutrową. W oddali widać bloki grudziądzkich osiedli.

38,85 KM Przejeżdżamy przez mostek na rzece Maławie.

40,00 KM Dojechaliśmy do drogi wzdłuż wału wiślanego. Skręcamy w lewo.

42,25 KM Skrzyżowanie przed wiaduktem. Jedziemy prosto, pod wiadukt, nad którym przebiega droga krajowa nr 16. Trzysta metrów dalej skręcamy ostro w prawo i podjeżdżamy pod górę brukową drogą. Warto skorzystać z wąskiej ścieżki po lewej stronie. Wjeżdżamy na most.

44,10 KM Skrzyżowanie ulic Gdyńskiej i Portowej w Grudziądzu.

KONIEC WYCIECZKI

Urząd Miejski w Grudziądzu

ul. Ratuszowa 1, tel. 56 45-10-200

www.grudziadz.pl, promocja@um.grudziadz.pl

Informacja Turystyczna

ul. Rynek 3-5, tel. 56 46-123-18

www.it.gdz.pl, it@gdz.pl

INSTYTUCJE KULTURY

Centrum Kultury Teatr

ul. Focha 19, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-234-76

www.teatr.grudziadz.pl, teatr@grudziadz.pl

Klub Akcent

ul. Wybickiego 38/40, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-210-24

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi

ul. Wodna 3/5, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-590-66

www.muzeum.grudziadz.pl, muzeum@muzeum.grudziadz.pl

Biblioteka Miejska

ul. Legionów 28, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-202-01

www.biblioteka.grudziadz.pl, bibl@grudziadz.pl

Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne w Zespole Szkół Technicznych

ul. Hoffmana 1/7, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46-583-84

www.grudziadz.planetarium.pl,
planetarium.grudziadz@gmail.com

Kino Helios (Galeria Alfa)

ul. Chełmińska 4, 86-300 Grudziądz

www.heliosnet.pl

ATRAKCJE

Cytadela

Grudziądzka cytadela to jeden z największych w Polsce obiektów fortecznych. Zbudowana w XVIII wieku twierdza miała za zadanie bronić przeprawy przez Wisłę. Cytadelę zdobywano dwukrotnie – w 1807 roku wojska Napoleona bezskutecznie oblegały ją przez 6 miesięcy; drugim razem

przez wiele tygodni oblegały ją wojska radzieckie w 1945 roku.

Dziś można zwiedzać tę starą, pruską twierdzę z przewodnikiem. Koniecznie trzeba przejść choć część z 10 kilometrów podziemnych chodników kryjących wiele tajnych przejść oraz... dwa tysiące nietoperzy, które mieszkają tam na co dzień.

Wojskowe Stowarzyszenie Kulturalno-Edukacyjne RAWELIN
ul. 6 Marca 1, 86-300 Grudziądz

tel. 56 458-26-50

www.rawelin.com.pl

Termy solankowe

Wydobywana z głębokości 1600 metrów ciepła solanka wykorzystywana jest w Grudziądzu do rekreacji w basenach oraz w unikalnej tężni zamkniętej w piramidzie. Geotermia Grudziądz, w której znajdują się te atrakcje oferuje także zabiegi lecznicze i relaksacyjne oraz usługi beauty&spa.

Geotermia Grudziądz

ul. Warszawska 36, 86-300 Grudziądz

tel. 56 464-45-83

www.geotermiagrudziadz.pl

Kręgielnia

Zapraszamy do nowoczesnie i designersko urządzonej kręgielni z 8 torami do gry. W klubie działa bar oferujące doskonałe drinki.

Kręgielnia MK Bowling

ul. Chełmińska 144, 86-300 Grudziądz

tel. 56 46 11 666

www.mkbowling.pl

Park linowy

Zaledwie kilkanaście minut jazdy samochodem z Grudziądza w malowniczej wsi Rulewo znajduje się park linowy z trasami o różnym stopniu trudności. Przejście najwyższą ścieżką po linach rozpiętych między drzewami na wysokości 14 metrów dostarcza sporej dawki adrenaliny.

Hanza Pałac – Park Linowy
Rulewo 13, 86-160 Warlubie
tel. 52 320 90 94
www.hanzapalac.pl

Paintball

Paintball Arena Atomice to teren przygotowany do postapokaliptycznej gry miejskiej, odbijania zakładników, ochrony prezydenta, terminatora - scenariusze rozgrywki zawsze dopasowane są do Twoich potrzeb.

Paintball Arena Atomice
ul. Chełmińska 208, 86-300 Grudziądz
tel. 56 465 43 16
<http://www.atomice.pl>

KOMUNIKACJA

PKP, ul. Dworcowa 38/40, 86-300 Grudziądz
tel. 19 757 (dla abonentów TP), 22 19436, www.pkp.pl
PKS, ul. Rapackiego 33, 86-300 Grudziądz
tel. 703-403-312, www.pks.grudziadz.pl
MZK, ul. Dworcowa 47, 86-300 Grudziądz
tel. 56 45-042-22, www.mzk.grudziadz.pl
TAXI: 56 19623, 56 19624, 56 19625, 56 19626

PRZEWODNICZY PO GRUDZIĄDZU

Zamów przewodnika: 56 461-23-18 (Informacja Turystyczna)
Pełna oferta na stronie: www.przewodnicy.grudziadz.pttk.pl

HOTELE

Hotel City***

ul. Toruńska 28/30, tel. 56 471-80-31
www.hotel-city.pl, repcja@hotel-city.pl

Hotel Energetyk***

ul. Miła 2, tel. 56 464-41-93
www.energetyk-hotel.pl, hotel@soen.pl

Hotel Kowalkowski***

ul. Chopina 1/3, tel. 56 461-34-90

www.hotel.grudziadz.net, kowalkowski@grudziadz.net

Hotel RAD***

ul. Chełmińska 144, tel. 56 465-55-06

www.hotelrad.pl, rad@hotel-grudziadz.pl

Hotel Villa***

ul. Chełmińska 44, tel. 56 477-98-53

www.hotel-villa.pl, hotel-villa@wp.pl

Czarci Młyn**

ul. Chełmińska 208, tel. 56 465-43-16

www.czarci.pl, czarci@onet.pl

Hotel Adriano*

ul. Hallera 4, tel. 56 465-69-99

www.hotel-adriano.pl, hotelrestauracjaadriano@wp.pl

TANIE SPANIE

Aeroklub Nadwiślański

Lotnisko Lisie Kąty, tel. 56 468-18-32

www.lisie.pl, aeroklub@lisie.pl

Bajeczny Sen

ul. Krucza 2, tel. 661-658-159

www.bajecznyсен.cba.pl, pensjonatbs@interia.pl

COVER pokoje gościnne

ul. Dworcowa 44, tel. 790-792-000

www.coverpokoje.pl, coverclub@wp.pl

Dobry Hostel

ul. Droga Łąkowa 91, tel. 56 461-20-82

www.dobryhostel.com, dobryhostel@dobryhostel.pl

Leśniczówka

ul. Wigury 1, tel. 56 462-87-44

www.lesniczowka.twoje-miasto.pl,
lesniczowka@twoje-miasto.pl

Motel Trans-Serwis-Czepek

ul. Szosa Toruńska 40, tel. 56 465-47-78

Stal

ul. Sportowców 3, tel. 56 465-11-51

Teatr

ul. Focha 19, tel. 56 462-09-00

www.teatr.grudziadz.pl, sekretariat@teatr.grudziadz.pl

Zajazd pod Kasztanem

ul. Miłoleśna 4, tel. 56 463-88-85

www.zajazd-pod-kasztanem.pl,
kontakt@zajazd-pod-kasztanem.pl

Szkolne Schronisko Młodzieżowe

ul. Hallera 37, tel. 56 643-55-40

Obiekt Sportowo-Rekreacyjny „Hotelik Sportowy”

ul. Rapackiego 33, tel. 56 461-29-99

Camping 134**

ul. Zalesna 1, tel. 56 462-25-81

www.moriw.pl, rudnik@moriw.pl

Ośrodek Wypoczynkowy Delfin

ul. Biały Bór, tel. 56 465 23 46

www.plazadelfin.pl, biuro@plazadelfin.pl

Ośrodek Wypoczynkowy DOMPOL

ul. Jeziorna 1, tel. 664-619-731

www.dompolpw.pl/ow, ow@dompolpw.pl

Ośrodek Wczasowy Warma

ul. Jeziorna 5, tel. 693-350-207

NOCLEGI W OKOLICACH GRUDZIĄDZA

Hanza Pałac Rulewo****

Rulewo 13, 86-160 Warlubie, tel. 52 320-90-94

www.hanzapalac.pl, repcja@hanzapalac.pl

Hotel Zdrojewo***

Zdrojewo 99, 86-170 Nowe, tel. 52 332-75-56
www.hotelzdrojewo.pl, info@hotelzdrojewo.pl

Hotel Dowhań***

ul. Tczewska 9, 86-170 Nowe, tel. 52 332-72-73
www.hoteldowhan.tfirma.pl, hoteldowhan@tfirma.pl

Ośrodek Wypoczynkowy Casus

ul. Sportowa 25, 86-320 Łasin, tel. 517-874-187
www.holiday-casus.pl, repcja@holiday-casus.pl

Pensjonat „Zamkowa”

ul. Chełmińska 26, 87-200 Wąbrzeźno, tel. 56 687-19-28
www.pensjonatzamkowa.pl

Firma Hotelarsko-Gastronomiczna „Oaza Bis”

ul. 1 Maja 37A, 87-200 Wąbrzeźno, tel. 56 687-15-21
www.oazabis.pl

Bar-Motel Bisto

ul. Chełmińska, 87-100 Świecie- Przechowo, tel. 52 331-62-31
www.motel-swiecie.pl

Hotel Vistula***

ul. Bydgoska 1, 86-100 Świecie, tel. 52 332-40-01
www.vistula-hotel.pl, repcja@vistula-hotel.pl

Gdzie w Grudziądzu naprawić rower?

Przedsiębiorstwo Wielobranżowe „TRANDO”

al. 23 Stycznia 52

tel. 56 46-213-41

www.rowery-grudziadz.tfirma.pl

rowery-grudziadz@tfirma.pl

EBAR - F.H.U.

ul. Legionów 11

tel. 56 46-228-72

www.ebar.tfirma.pl

ebar@tfirma.pl

Serwis rowerowy Dariusz Włosowski

ul. Legionów 38, 86-300 Grudziądz

tel. 56 642-11-49

www.handarbike.eu

Przedsiębiorstwo Handlowe „Royal Sluis” Henryk Kumiński

ul. Chełmińska 2, 86-300 Grudziądz

tel. 56 64-302-84

P.H.U. Magda

ul. Chełmińska 71, 86-300 Grudziądz

tel. 609-716-152

magda@tfirma.pl

Naprawa rowerów Jan Jaskólski

Warsztaty Szkolne przy Ośrodku Szkolno-Wychowawczym

ul. Kasprowicza 4

tel. 56 465-43-23

Do zobaczenia na szlaku!

Informacja Turystyczna w Grudziądzu

ul. Rynek 3-5

86-300 Grudziądz

tel./fax 56 461-23-18

www.it.gdz.pl

e-mail: it@gdz.pl